

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Koloniale vertoningen : de verbeelding van Nederlands-Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)

Bloembergen, M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Bloembergen, M. (2001). *Koloniale vertoningen : de verbeelding van Nederlands-Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

HOOFDSTUK 4

De actualiteit van de Javaanse Oudheid

Parijs 1900

Op de wereldtentoonstelling in Parijs in 1900 had Nederland voor het eerst sinds 1878 weer een officiële regeringsvertegenwoordiging. J.T. Cremer, vertegenwoordiger van het "nieuwe genus der Delische tabaksbaronnen"¹ en inmiddels Tweede Kamerlid, kwam aan het hoofd te staan van de centrale commissie. Dit beloofde al dat Nederland in Parijs opnieuw zou opvallen met zijn koloniën. Maar hoe? De Franse organisatie van deze *exhibition du siècle* had net als in 1889 een apart koloniaal terrein afgebakend, deze keer op de hellingen van het Trocadéro. In tegenstelling tot 1889 stond dit nu ook open voor buitenlandse mogendheden. Namens Nederland verrees daar een reconstructie van de Candi Sari, een uit de negende eeuw daterende boeddhistische tempel uit Midden-Java. Links en rechts daarvan toonden uitvergrote Minangkabause huizen een selectie van de handelsproducten van Nederlands-Indië, de verschillende middelen van kolonisatie, en voorwerpen van de inheemse bevolking. Candi Sari vormde de hoofdattractie van de Nederlandse koloniale afdeling. [Afbeelding 4.1.] Deze zou na het populaire *village Javanais* van 1889 in Parijs opnieuw veel aandacht krijgen.

De Nederlandse koloniale afdeling sprong in het geheel van de Nederlandse inzendingen te Parijs extra in het oog, aangezien een nationaal *Nederlands* paviljoen ontbrak op de *rue de nations* - de eregalerij waar de verschillende deelnemende landen in eigen paviljoens een overzicht gaven van hun nationale bouwstijl en geschiedenis. Niet de voor de hand liggende zeventiende-eeuwse Hollandse regentenkamer, maar een nog veel oudere Javaanse tempel werd de clou van de Nederlandse vertegenwoordiging op de wereldtentoonstelling in Parijs. Voor een Hollands paviljoen daarnaast was geen geld meer.² In de donkere ruimte van de boeddhistische imitatietempel toonden gipsen afgietsels fragmenten van de Boroeboedoer, Candi Sewu en andere oude tempels op Java, die op deze wijze voor het eerst in Europa te zien waren. J.W. IJzerman, voormalig hoofdingenieur bij de Indische Staatsspoorwegen en *selfmade* archeoloog, droeg als hoofd van de organisatie van de Nederlandse koloniale afdeling te Parijs de verantwoordelijkheid voor deze tempelvertoning.

Archeologie en koloniale staatsvorming

Vanwaar deze archeologische vertoning? Officieel diende zij de monumenten van hindoeïstische en boeddhistische bouwkunst, die - met nadruk *nog* - op Java aanwezig waren, aan de vergetelheid te ontrukken en bij een breder publiek bekend te maken. Ook moest zij de aandacht van de regering vestigen op de noodzaak van de zorg en het onderhoud van deze "hoogst merkwaardige

4.1 Candi Sari (Parijs 1900)

overblijfselen van kunst van vroeger eeuwen [...]. Op deze wijze zoude van de tentoonstelling, waarvan door zoovelen het direct belang nog steeds wordt betwijfeld, omdat zij slechts korten tijd duurt en niets dan eene herinnering nalaat, een blijvend nut voor wetenschap en kunst getrokken worden.”³ Maar was monumentenzorg de meest voor de hand liggende keuze, in een tijd waarin zowel de regering als particulieren zich intensiever wilden gaan bemoeien met de moderne ontwikkeling van de kolonie? En in hoeverre kon de Hindoe-Javaanse oudheid de expansieve koloniale politiek aan het einde van de negentiende eeuw verantwoorden?

In zijn werk *Imagined communities* suggereert Benedict Anderson een verband tussen musealisering van oudheden en koloniale staatsvorming. Hij constateert dat in de loop van de negentiende eeuw in alle Aziatische rijken een vergelijkbare en groeiende aandacht van Europeanen voor de inheemse oudheid aan de dag is gelegd. Deze stelt hij voor als een lineair proces, waarin achtereenvolgens het ontdekken, blootleggen, meten en fotograferen, reconstrueren, afrasteren, analyseren, tentoonstellen en eindeloos reproduceren van deze oudheden plaatsvond. Volgens Anderson is deze musealisering van Aziatische oudheden bovenal een instrument geweest van koloniale staatsvorming. Ten eerste viel het moment van wat hij noemt ‘de archeologische push’ samen met het koloniaal-bestuurlijke streven naar hervorming van de inheemse samenleving in westerse zin. Het door de staat gesponsorde archeologische onderzoek na 1900 ziet hij dan als een tegenwicht tegen al te progressieve krachten. Ten tweede zou een ideologisch programma achter deze archeologische push de tegenwoordige gekoloniseerde bevolkingsgroepen ondergeschikt maken aan de bouwers van deze monumenten, van wie tot in de jaren 1930 verondersteld werd dat zij als Indiase immigranten een ander ras dan het Javaanse representeerden.⁴ Via de modern wetenschappelijke studie en conservering van de monumentale oudheid kon de koloniale staat zich aldus opwerpen als de opvolger, onderzoeker en bewaker van een hoogstaande beschaving, en - aldus Bernard Cohn in een vergelijkbaar essay over archeologisch onderzoek in Brits-India in de negentiende eeuw - ook als de moreel en intellectueel superieure opsteller van de geschiedenis van de inheemse bevolking.⁵

Valt hiermee de oudheidkundige presentatie op de Parijse werelddtentoonstelling te begrijpen? Hoe zat dat dan precies? Waren er voor de Nederlandse organisatie geen andere opties om te pronken? En kunnen we deze oudheidkundige presentatie eigenlijk niet ook op een andere manier beschouwen, buiten Andersons kader van koloniale staatsvorming? Wat vertelt deze vertoning bijvoorbeeld over Nederland, of over hoe de tentoonstellingsmakers Nederland graag wilden zien?

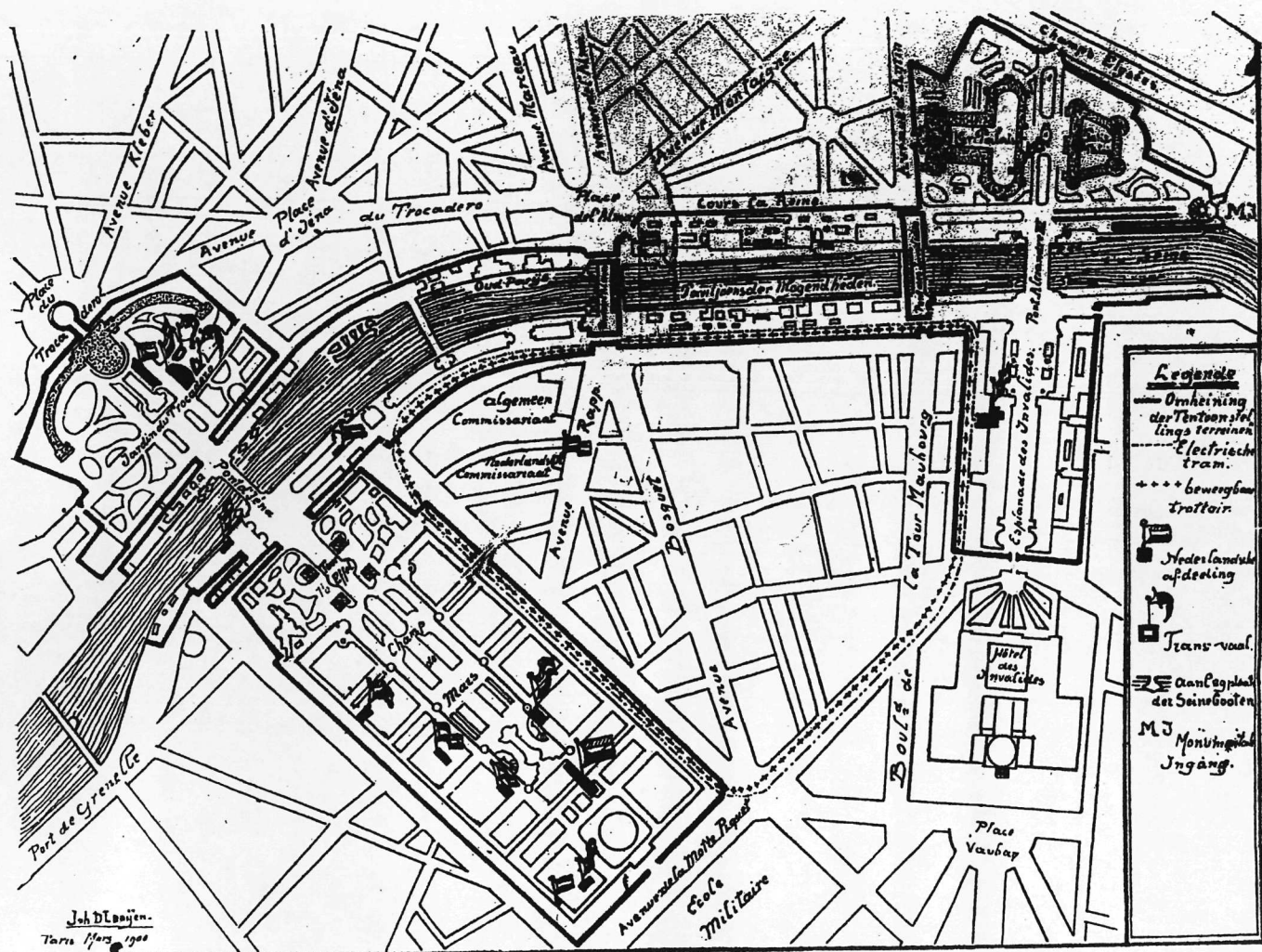
1. De paradoxen van het Nederlandse imperialisme rondom 1900

“Indië *is* er, is er deftig, sierlijk, nobel, zonder schijn van kermisbombast en winstbejag, en helaas, Nederland is er *niet*! Met droefenis in het hart zoekt men tevergeefs in de “Rue des nations” naar de schitterende kleuren van Nederland’s vlag – hier alleen schitterend door eenen onverklaarbare afwezigheid.”⁶

In oktober 1900 bezocht M.Greshoff, de onderdirecteur van het Koloniaal Museum te Haarlem, het Nederlandse koloniale paviljoen op de wereldtentoonstelling te Parijs. Wat hem daar onaangenaam trof was de opvallende afwezigheid van de jonge koningin Wilhelmina. Volgens Greshoff had zij recht op een manshoog schilderij: “Zij is ook landsvrouw van Indië. Duizenden zouden gekomen zijn, om aan dat bevalig koninklijk beeld eene hoffelijke hulde te brengen. Vooral in dezen tijd, nu Nederland, en ook Zij, in Frankrijk gaarne één wordt gedacht met het strijdend Transvaal en d’Oranjestaat.”⁷ Deze kritiek is treffend voor het Nederlandse nationale besef rondom 1900.⁸ Greshoff noemde hier precies de drie symbolen waarop de Nederlandse trots in 1900 geprojecteerd was: de jonge koningin Wilhelmina, het verzet van de Boeren in Zuid-Afrika tegen Engeland, en de Nederlandse koloniale glorie. In deze context was het niet zo vreemd dat Greshoff in Parijs de grootheid van Nederland graag had zien uitgebeeld juist door de band hiertussen, en dat sommige bezoekers Nederland zelf misten op de *rue des nations*.⁹

Rondom 1900 ontleenden veel Nederlanders eigenwaarde aan een vermeende heroïsche stamverwantschap met de Boeren in Zuid-Afrika, die in de tweede Boerenoorlog (1899-1902) strijd moesten voeren tegen Engeland. Niet voor niets plaatste een gids voor Nederlandse bezoekers op de plattegrond van de Parijse tentoonstelling als wegwijzer niet alleen Nederlandse vlaggetjes bij de Nederlandse afdelingen, maar ook een zwaaïend boerenhoofdje bij het paleis van Transvaal.¹⁰ [Afbeelding 4.2] Oranjesentimenten waren in heel Nederland aangewakkerd tijdens de inhuldiging van Wilhelmina in 1898. De inhuldigingsceremonie gaf bovendien luister aan de grote plaats die het overzeese koloniale rijk rondom 1900 had ingenomen in de Nederlandse verbeelding. Speciaal voor de plechtigheid waren enkele Indische prinsen naar Nederland overgekomen, die met hun aanwezigheid bezegelden dat Nederlands-Indië een onderdeel vormde van het Nederlandse koninkrijk.¹¹ In dit nationalistische klimaat kreeg de Nederlandse vertegenwoordiging op de Parijse wereldtentoonstelling haar vorm.

Het besluit om in 1900 juist koloniaal op te scheppen had deels te maken met het feit dat de Franse tentoonstellingsorganisatie ervoor gekozen had de zeventien hoofdgroepen van de officiële classificatie te verdelen over even zoveel gebouwen. Deelnemende landen zouden daarin per groep gezamenlijk moeten exposeren. Door deze gedwongen versnippering - de hoofddeling viel op haar beurt weer uiteen in 120 klassen - kon een klein land als Nederland moeilijk opvallen. Voor de Nederlandse tentoonstellingsorganisatie moet vervolgens de keuze

PLATTEGROND DER TENTOONSTELLING.

4.2 Plattegrond *Exhibition du siècle*, Parijs 1900. Nederlandsche gids (1900)

tussen de *rue de nations* en de koloniale heuvel niet moeilijk zijn geweest. In de hoogtijdagen van het Europese imperialisme lag het voor de hand om het koloniale vermogen van Nederland te laten zien. Rondom 1900 bevond de Nederlandse koloniale politiek zich daarbij in een expansieve, 'afrondende' fase. En het bewustzijn groeide dat dit getoond mocht worden. In het nationalistische klimaat van het *fin de siècle* bleek deze expansie voedingsbodem voor nationale trots. Er was dus reden genoeg om op een wereldtentoonstelling koloniaal uit te pakken, alleen al ten behoeve van het Nederlandse publiek. Maar waarom met een oude plechtige tempel? Ontbrak het aan eigentijdse koloniale bronnen van tevredenheid waaruit de organisatie had kunnen putten?

Koloniaal nationalisme, expansie en neutraliteit

Nationale koloniale trots was in Nederland voor het eerst fel naar buiten getreden, naar aanleiding van de verovering van Lombok in 1894.¹² Het "verraad" van Lombok - toen in een nachtelijke hinderlaag evenveel Nederlandse militairen de dood vonden als in alle voorgaande Atjehse expedities - en de daaropvolgende strijd hadden in Nederland geleid tot uitbarstingen van heroïsch nationalisme. De bereidheid was groot om zich voor het leger op te geven. Na de Nederlandse overwinning vonden overal in Nederland jingoïstische volksfestijnen plaats. In militaire kringen wakkerde het elan aan dat nodig was om ook in Atjeh een krachtdadiger strijd te voeren.¹³ De militaire zege op Lombok was daarom van grote betekenis, zowel voor de ontwikkeling van een koloniale mentaliteit in Nederland, als voor de koers van de koloniale politiek in Nederlands-Indië: zij herstelde de belangstelling voor en het geloof in de Nederlandse koloniale onderneming, waarvan de geloofwaardigheid ernstig was aangetast door de nu al twintig jaar voortdurende oorlog in Atjeh. Na Lombok zou de tot dusver gehandhaafde onthoudingspolitiek worden ingeruild voor een expansieve actieve politiek op militair, economisch en bestuurlijk gebied. En niet alleen in de Tweede Kamer werd het koloniale beleid een onderwerp van belang. Hieromheen begon zich nu ook een publieke opinie te vormen.

Naast dit heroïsche koloniale nationalisme bleef in Nederland het bewustzijn bestaan dat Nederland op het terrein van internationale machtspolitiek heel weinig had in te brengen. Niet alleen de positie maar ook het koloniale beleid van Nederland was daarom sterk afhankelijk van ontwikkelingen in de buitenlandse politiek. De wedloop om koloniaal grondgebied woedde in de jaren negentig onverminderd voort, met hoog oploeiende rivaliteit. Naast oude koloniale grootmachten als Groot-Brittannië en Frankrijk begaven Europese nieuwkomers als Duitsland en Italië, en verder de Verenigde Staten, Rusland en Japan zich in deze strijd. Deze werd bovendien niet meer alleen uitgevochten in Afrika. De heftige internationale concurrentie maakte het koloniale bezit van Nederland in Azië extra onzeker, temeer omdat het Nederlandse gezag in grote delen van dat gebied alleen maar formeel gold. Het verlies van de Spaanse koloniën in Azië en Zuid-Amerika aan de Verenigde Staten gaf te denken. Anderzijds leek deze grote rivaliteit het

Nederlandse 'bezit' juist te garanderen, aangezien niemand elkaar die gebieden zou willen gunnen, zolang Nederland zich maar zo bescheiden of neutraal mogelijk opstelde. Door grenscontracten vast te leggen met Groot-Brittannië in Borneo en Nieuw-Guinea, en met Portugal in Timor, wist de Nederlandse regering de uiterste grenzen van het koloniale rijk formeel vast te leggen. Voor het behoud van haar positie in Nederlands-Indië bleef zij in deze periode afhankelijk van de steun van Groot-Brittannië.¹⁴

Binnen dit kader van koloniaal nationalisme en expansie aan de ene kant en internationale rivaliteit en zelf opgelegde neutraliteit aan de andere kant moest de organisatie van de Nederlandse koloniale afdeling zich bewegen. Met dat als uitgangspunt moest zij voor haar ontwerp idealiter putten uit de koloniale praktijk in Nederlands-Indië. Waarmee had zij kunnen opvallen - want daar ging het toch om bij wereldtentoonstellingen - gezien de verschillende vormen van de expansie in Nederlands-Indië, en de schijnbaar tegenstrijdige manier waarop die in deze periode inhoud kreeg?

Mannen van daden en het ethisch geweten

De organisatie voor de Nederlandse koloniale afdeling te Parijs vond plaats terwijl in Atjeh de eerste serieuze overwinningen werden behaald. Deze hadden extra betekenis tegen de achtergrond van een lange oorlog die allang niet meer te winnen leek. Sinds 1873 voerde het Nederlands-Indische leger vrijwel onafgebroken gewelddadig strijd in Atjeh; het verzet van de Atjehers bleef onophoudelijk fel. Deze strijd drukte zwaar op de Nederlandse staatskas, slurpte manschappen op ten koste van gezagsuitoefening elders, en bracht aan beide zijden veel verliezen. Als een weinig effectief middel om het aantal benodigde manschappen en de kosten te dimmen, bepaalde sinds 1883 het tamelijk passieve concentratiestelsel de Nederlandse militaire strategie in Atjeh.¹⁵ Deze tactiek van isolering leverde weinig op. Continue aanvallen van Atjehse strijders en chronische ziekten hielden de behoefte aan manschappen in stand. De oorlog in Atjeh was daarom niet alleen een gevoelig en zwaar bekritiseerd binnenlands probleem aan het worden¹⁶, maar, tegen de achtergrond van de internationale concurrentie in Azië ook een zorg van de buitenlandse politiek. De veroveringen van de belangrijkste verzetsgebieden in Atjeh in de laatste jaren van 1890 vormden daarom een misschien wel belangrijker wapenfeit voor Nederland op het gebied van de militaire expansie in Nederlands-Indië dan 'Lombok'.

Mede door de overwinningsoes van Lombok zouden zich in de loop van de jaren 1890 stemmen gaan verheffen om het concentratiestelsel los te laten, en ruimte te geven aan een krachtiger en overrompelend aanvalsbeleid in Atjeh. Meest invloedrijk in dat verband waren de islamoloog en sinds 1891 regeringsadviseur C. Snouck Hurgronje en de legerleider J.B. van Heutsz. Zij onderstreepten het idee dat de Atjehse tegenstanders alleen bij vertoon van duidelijke wilskracht en "onwrikbare overmacht" voorgoed onder Nederlands gezag gebracht konden worden. "Alleen hij, die toont de macht te bezitten om zijn wil te doen eerbiedigen, overal en

onder alle omstandigheden, ook, waar nodig, door doeltreffend gebruikmaking van den sterken arm, zal de man zijn die Atjeh tot volkomen onderwerping brengt, die het dappere en vrijheidslievende Atjehsche volk den voet op de nek zet", aldus Van Heutsz in 1893 in zijn brochure over de 'Onderwerping van Atjeh'.¹⁷ Het door hem gewenste krachtvertoon van Nederland was niet alleen gericht op de Atjehsche bevolking, maar ook op "de beschaafde wereld". Om dit overwicht in Atjeh te bereiken adviseerde Van Heutsz snel en krachtig toe te slaan. Daarnaast stelde hij dat grondige kennis nodig was van het gebied, de mukims (religieuze gemeentes) en de hoofden der strijdende groepen. Mede onder invloed van Snouck Hurgronje, die niet onbelangrijk was geweest voor het verloop van Van Heutsz' carrière, zou Van Heutsz later ook de gedachte uitdragen dat op de onderwerping een welvaartspolitiek ten behoeve van de inheemse bevolking moest volgen.¹⁸

De persoon Snouck Hurgronje is hier illustratief voor de groeiende erkenning in deze periode van het belang van (wetenschappelijke) kennis van de inheemse leefwereld voor koloniale gezagsuitoefening. Snouck baseerde zich voor zijn adviezen aan de regering op zijn gedegen kennis van de voorschriften van de Islam, én op zijn eigen participerende onderzoek, verricht onder de Atjehse bevolking van juli 1891 tot februari 1892. In zijn in mei 1892 ingediende *Verslag omtrent de religieus-politieke toestanden in Atjeh* legde hij voor het eerst de grote betekenis vast van de Islam voor het taai verzet van de Atjehse strijders. Deze zouden op grond van religieuze voorschriften verplicht zijn zich gewapend met een genadeloze haat tot het uiterste te verzetten tegen hun ongelovige tegenstanders. Op grond van zijn ideeën over de onderlinge machtsverhoudingen adviseerde Snouck de fanatieke geloofspartij der ulama's de gevoeligste klap uit te delen, en de (door hem onderscheiden) adatpartij te steunen. Een tweede belangrijke pijler van Snoucks regeringsadvies was een welvaartspolitiek ten behoeve van de Atjehse bevolking en respect ten aanzien van de Atjehse hoofden en minderen.¹⁹

De ideeën van Snouck en Van Heutsz zouden niet direct gehoor krijgen. Een tweede "verraad" was nodig om over te gaan tot een radicaal nieuwe politiek in Atjeh. In maart 1896 viel de Atjehse bendeleider Teukoe Oemar, eerder enige tijd actief als handlanger van Nederland, het Nederlands-Indisch leger aan met zijn door Nederland bewapende troepen. Dit "verraad van Teukoe Oemar" zorgde voor grote opschudding in de Nederlandse pers. Men zag het als een bewijs of teken van zwakte van Nederland, en stemmen gingen op om Atjeh maar geheel te ontruimen, omdat Nederland het toch niet aankon. Na het daaropvolgende tegenoffensief en de verwoestende "tuchtiging" van de Atjeh-vallei kreeg Van Heutsz uiteindelijk toch de kans waarop hij gehoopt had. Onder de nieuwe minister van Koloniën Cremer (1897) werd het concentratiestelsel officieel losgelaten. Van Heutsz, in februari 1898 bevorderd tot militair en civiel gouverneur van Atjeh, zou volgens de gezamenlijke plannen van hemzelf en Snouck een grote expeditie leiden in Pedir, die eindigde in de overgave van de meeste verzetsleiders in deze streek. Deze bonden zich aan het Nederlands gezag door ondertekening van de zogenaamde

korte verklaring (door Van Heutsz opgesteld). De onder Van Heutsz behaalde overwinningen, waaronder de dood van Teukoe Oemar, werden in Nederland met grote aandacht gevolgd. Dat de oorlogsverrichtingen in Atjeh ook het hart van de jonge koningin Wilhelmina harder deden kloppen, voedde niet alleen de carrière van Van Heutsz, maar ook het nationaal gemoed.²⁰

De betekenis van de eerste belangrijke overwinningen in Atjeh voor Nederland was ambivalent. Enerzijds gaven Snouck en Van Heutsz met hun oproep tot vertoon van wilskracht en overmacht, en met de militaire overwinningen in Atjeh een heroïsch elan aan de Nederlandse identiteit. En daarvoor was in het nationalistische klimaat rondom 1900, waarin een koloniale oorlog nog als een veld van eer gold, voldoende weerklank.²¹ Tegen deze achtergrond en gezien het feit dat de roep om doorzettingsvermogen ook gericht was op het buitenland (Van Heutsz, Kuyper) viel te verwachten dat de ontwerpers van de Nederlandse koloniale afdeling te Parijs, met de zege van minister Cremer, op de Nederlandse koloniale afdeling plaats zouden inruimen voor de Nederlandse militaire wilskracht, de hulde van koningin Wilhelmina aan de overwinnaars, of een portret van sterke mannen als Van Heutsz.

Anderzijds bleef de Atjeh-oorlog in deze periode omstreden. In november 1898 hekelde het nieuwe SDAP- kamerlid en koloniaal ingenieur H.H. van Kol tijdens de begrotingsdebatten in de Tweede Kamer de oorlog in Atjeh als een "kanker" die moest worden "uitgesneden". Afgezien van de miljoenen die de oorlog tot dan toe gekost had, stelde Van Kol de wreedheden van het Nederlands Indische leger in Atjeh aan de kaak, waarvan hij enkele voorbeelden opsomde uit het laatste koloniaal verslag: "het in den asch leggen van kampongs", het "uitroeien van bosschen", het gijzelen en "genieten" van dochters. Daarbij had Nederland gedurende de hele oorlog meer dan vijftigduizend dwangarbeiders de dood in gejaagd. Het waren wreedheden die volgens Van Kol botsten met de "lois et coutumes de la guerre". Van Kol stond in deze kritiek niet alleen. Ook Van Heutsz en Snouck keerden zich in deze periode expliciet tegen het zinloze verwoesten en uitbranden van kampongs. De discussie hierover zou na 1900 feller oplaaien in de Tweede Kamer toen gegevens openbaar werden over de verrichtingen van het leger tijdens expedities in de Gajolanden.²²

Daarnaast stoorde Van Kol zich aan het feit dat het merendeel van de Indische opbrengsten verloren ging aan de oorlog, opbrengsten die in zijn ogen besteed hadden moeten worden aan dringende hervormingen ten behoeve van de "vredelievende" bevolking van Java en de buitengewesten. Tegenover Kuypers argument dat Nederland nu voor de wereld wilskracht moest tonen, en door zou zetten tot het zijn doel had bereikt, of het idee van de noodzaak van "pacificatie" (rust en orde) voor economische ontwikkeling waarop minister van Koloniën Cremer wees, stelde Van Kol dat Nederland zijn prestige elders moest zoeken: "onze kracht, ons *prestige* moeten wij zoeken in ons zedelijk overwicht, in een rechtvaardig en verstandig besturen der ons toevertrouwde landen en volken, niet in granaten en repeteergeweren."²³ Hiermee verwoordde Van Kol een belangrijk motief in het ethische gedachtegoed dat in deze periode

opkwam, en dat het koloniale beleid van het eerste decennium van de twintigste eeuw zou bepalen in de zogenaamde ethische politiek.

In hoofdstuk 5 komt de grillige inhoud van het ethische denken uitvoeriger dan hier aan de orde.²⁴ Deze Nederlandse variant van de *White man's burden* en de *Mission civilisatrice* zou pas als officiële ethische politiek worden aangekondigd in de troonrede van 1901, waarin gewag werd gemaakt van de zedelijke roeping die Nederland had in de koloniën. Het daaraan verbonden paternalistische verantwoordelijkheidsgevoel voor de inheemse bevolking, al dan niet uit schuldgevoel geboren, was echter al eerder zichtbaar in Nederland en Nederlands-Indië. Alle genoemde personen verwoordden ethische ideeën. Ze combineerden de wens tot onderwerping met de roep om zorg, economische ontwikkeling van het gebied en onderwijs ter plaatse.²⁵ Het idee van een nobele welvaartspolitiek was ook al te vinden bij Snouck en Van Heutsz. Gedurende de overwinningsoorlog bood zich dus een alternatieve legitimatie aan voor koloniale overheersing, die aantrekkelijker leek om te worden uitgebeeld op een wereldtentoonstelling.

Economische en bestuurlijke expansie

De verwoorde ethische ideeën sloten niet alleen aan bij militaire onderwerping, maar ook bij de economische en bestuurlijke expansie die in deze jaren plaats vond. Terwijl het tij ten aanzien van de koloniale onderneming keerde onder invloed van de behaalde militaire zeges bloeide ook de economie op. In de jaren negentig kwam een einde aan de malaise die met de suikercrisis van 1884 was begonnen. In Nederlands-Indië leidde dit tot grotere economische activiteit en uitbreiding van het westerse bedrijfsleven, nu ook buiten Java. Het aantal cultuurondernemingen steeg, net als het volume en de waarde van de export van Nederlands-Indië.²⁶ Hoewel oude producten zoals suiker, koffie en tabak (met uitzondering die van Deli) nog lange tijd lage prijzen zouden behouden, bleken grote winsten te behalen in de nieuwe producten olie, rubber (vooral op Sumatra) en tin (Banka). Ook de regering ging actiever investeren in irrigatiewerken en infrastructurele projecten. Berucht werd in dit verband het veel te optimistisch begrote, halverwege gestaakte irrigatieproject van de Solovallei (midden Java). Op Banka werd het delven van tin een staatsaangelegenheid. In de mijnonderneming elders mengde de regering zich in de uitgifte van concessies, zoals bij de goudmijn in Midden en Noord-Celebes. Een nieuwe mijnwet, in 1899 aangenomen maar pas veel later in werking gesteld, moest bovendien garanderen dat de staat structureel een groter aandeel zou krijgen in particuliere mijnactiviteiten. De Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM), in 1888 opgericht om de lijndiensten tussen Nederland en Nederlands-Indië en de verschillende havens in de Archipel te verzorgen, representeerde deze verstrengeling van staatkundige en particuliere economische belangen. Deze maatschappij droeg letterlijk bij aan het proces van koloniale staatsvorming, door het vervoer van manschappen en geschut (naar Atjeh en Lombok) maar ook door de vestiging van een netwerk van kantoren in de gehele archipel.²⁷

Niet alleen economisch maar ook bestuurlijk breidde Nederland zijn invloedssfeer uit. Het aantal bestuursambtenaren groeide. In gebieden waar de regering voorheen door contracten met inheemse vorsten de handel en Nederlandse grenzen veilig stelde, trachtte zij deze vorsten nu onder direct gezag te brengen, met 'de korte verklaring' en zo nodig geweld. De economische opleving en bestuursuitbreiding hadden tot gevolg dat vanaf de jaren 1890 een groter aantal Europeanen zijn geluk ging beproeven in Nederlands-Indië. Door deze aanwas groeide in Nederlands-Indië de behoefte aan een eigen stem in de besluitvorming over het koloniale beleid en de besteding van de Indische inkomsten, zowel bij particulieren als bij de groep technische en ambtelijke vertegenwoordigers van het Binnenlands Bestuur.²⁸ In 1898 werd een wet aangenomen voor de gewestelijke decentralisatie van het bestuur, die echter pas in 1904 in werking werd gesteld. De administratieve expansie en de overgang van indirect naar direct bestuur, kreeg pas echt haar beslag ná 1900. Omdat in de koloniale onderneming meer taken en verantwoordelijkheden kwamen te liggen ten opzichte van een groter gebied, meerdere bevolkingsgroepen en een sterker wordende koloniale gemeenschap werd koloniaal bestuur ingewikkelder en daarmee de verbeelding ervan.

Het probleem van beschaving: verandering of behoud?

Als de Nederlandse tentoonstellingsorganisatie in Parijs koloniaal wilde opvallen dan had zij, gezien de hierboven omschreven omstandigheden, drie opties. Expansie als zodanig en daarmee Nederlands overwicht in de kolonie kon in beeld worden gebracht via de militaire zeges in Lombok en Atjeh, of de personen die aan die successen verbonden waren. De rijkdom van het gebied kon getoond worden overtuigender dan in 1889 door te wijzen op de groei van het Indische bedrijfsleven en de export. Ten slotte konden bewijzen van goed bestuur getoond worden, zo niet door gedane zaken, dan wel door de ethische belofte ervan, aan de hand van (plannen voor) irrigatiewerken, verbetering van de infrastructuur, kredietverlening, ziekenverzorging, onderwijs of uiteraard een combinatie hiervan. De hoofdattractie van de Nederlandse koloniale afdeling werd echter een Javaanse tempel van meer dan tien eeuwen oud. Hoe valt dat besluit te begrijpen?

Met de expansie werden de vraagstukken van koloniaal bestuur, zoals in 1883 op het koloniaal congres besproken, directer en zichtbaar in meerdere gebieden. Zo was daar het zogenaamde probleem van beschaving: welke houding moest Nederland bij de gezagsuitoefening en de economische ontwikkeling van de kolonie aannemen ten aanzien van de bestaande culturele en maatschappelijke instellingen van de bevolking? Dit probleem was in feite tweeledig: naarmate de Nederlandse aanwezigheid zich uitbreidde, kwam ook meer van de inheemse (leef-)wereld in zicht. Bij een aantal vertegenwoordigers van de koloniale elite zou bovendien het besef groeien dat gezagsuitoefening verantwoordelijkheden met zich mee bracht ten aanzien van de inheemse bevolking. Nu gold het brengen van de superieur geachte eigen beschaving en welvaart op

zichzelf al langer als een legitieme rechtvaardiging van koloniale overheersing, het was echter niet een officieel beleid. In de jaren 1890 werd voor het eerst de vraag serieus opgeworpen hoe, en vooral ook met wiens middelen, een dergelijk ontwikkelingsbeleid vorm zou moeten krijgen. Ten tweede werd de verhouding ten aanzien van de inheemse vorsten problematisch, doordat voorheen indirect bestuurde gebieden nu onder direct bestuur kwamen. Snouck had al op het belang daarvan gewezen in zijn regeringsadvies over Atjeh, waar hij ter wille van de gezagsuitoefening in Atjeh aanstuurde op respect voor de plaatselijke leiders. Hij zou daarnaast pleiten voor onderwijs in westerse zin aan deze groep, opdat zij ook daadwerkelijk ingeschakeld zou kunnen worden bij de uitvoering van het koloniaal gezag.²⁹

Zowel het opkomende ethische streven naar ontwikkeling, als het formuleren van een houding ten aanzien van de inheemse leiders zijn aspecten van 'het probleem van beschaving' in het koloniale beleid. Daarin liet zich de spanning zien tussen behoudzucht (respect) of verandering (ontwikkeling, onderwijs). Kunnen we het beeld van de inheemse cultuur van Nederlands-Indië, zoals op de wereldtentoonstelling van 1900 uitgelicht, wellicht in dit kader begrijpen? Was deze vertoning soms ook een getuigenis van respect voor de cultuuruitingen van de inheemse bevolking - Candi Sari als reproductie van en eerbetoon aan de oude Hindoe-Javaanse beschaving én als voorbeeld van een toekomstig beschavingsdoel? Daar valt iets voor te zeggen. Hiermee zou de Nederlandse tentoonstellingsorganisatie immers tegelijkertijd inhaken op het koloniale debat dat in deze jaren in Frankrijk opleefde.

2. Het Franse koloniale debat: verandering én behoud, assimilatie of associatie

In de inleiding is het koloniale debat besproken over assimilatie versus associatie dat in Frankrijk opleefde in de jaren 1890. Hierin vormde de verhouding van het koloniaal bestuur tot de inheemse bevolkingsgroepen een kernprobleem. Belangrijke podia hiervoor waren het *Congrès international colonial* en het *Congrès international de sociologie coloniale* in juli en augustus 1900, twee van de 126 congressen ter gelegenheid van deze wereldtentoonstelling. Hier werd de groeiende aanvaarding zichtbaar van de associatiegedachte in Frankrijk: het idee dat de koloniale onderneming het meest gebaat was bij de instemming en medewerking van de inheemse bevolking van de koloniën. Zoveel mogelijk respect voor en handhaving van de inheemse rechtsinstellingen (associatie) was in dat perspectief een pragmatisch en snel middel voor het verkrijgen van *goodwill* én handhaving van de gewenste rust en orde. De twee Parijse koloniale congressen kregen gestalte in het voetspoor van de Franse expansie in Azië en Afrika in de jaren 1890. Belangrijkste ontwikkeling in Azië (in dit opzicht) was de vorming van het protectoraat Indo-China (uit de gebieden Cochinchina, Cambodja, Annam, Tonkin, Laos en Kouang-Tchéou-Ouan); in Afrika was Madagascar onder gezag geplaatst van het Franse militair-burgerlijk

gezag van Gallieni en Lyautey, na een gewelddadige en verwoestende expeditie tegen de Hovas in 1894.

Net als het koloniaal congres in Amsterdam hadden deze twee quasi-internationale bijeenkomsten (de meerderheid der congressanten was Frans) op zichzelf een vrijblijvend karakter aangezien geen officiële politieke beslissingen werden genomen. Ze zijn desalniettemin interessant. Ten eerste om het feit dat ze plaats konden vinden in tijden van zulke hoog oplopende internationale spanningen.³⁰ En ten tweede omdat ze licht werpen op de dominante koloniale ideologieën. De vraag is nu in hoeverre Nederland hierop inhaakte in zijn koloniale vertegenwoordiging op de wereldtentoonstelling.

Circa zestig Franse heren kwamen hier bijeen, vertegenwoordigers van de groep wetenschappers, zakenlieden, kamerleden, en gedeputeerden van de koloniën, die al zijn aangeduid als de zogenaamde *Parti coloniale*.³¹ Een belangrijk figuur was Joseph Chailley-Bert, oprichter en secretaris-generaal van één van de eerste Franse koloniale belangenorganisaties de *Union coloniale Française*. Deze docent aan de *École Libre des Sciences Politiques* en invloedrijk publicist in tijdschriften als *Économiste Français*, de *Revue des Deux Mondes* en zijn eigen *Quinzaine Coloniale*, was ervan overtuigd dat de nieuwere koloniale mogendheden, waaronder Frankrijk, op het gebied van koloniaal bestuur veel konden leren van de ouderen, zoals Nederland en Groot-Brittannië. Chailley-Bert was ook de initiatiefnemer van de oprichting van het *Institut Colonial International* in 1894, dat tot doel had de vergelijkende studie van koloniale besturen en rechtssystemen mogelijk te maken.³² In 1897 had hij op kosten van de Franse regering een studiereis naar Java gemaakt, en in het jaar van de wereldtentoonstelling verscheen zijn half kritische, maar bewonderende analyse van het Nederlandse koloniale bestuursstelsel *Java et ses habitants*.³³

De belangstelling van Franse koloniale deskundigen als Chailley-Bert voor het Nederlandse koloniale model, verklaart misschien wel het eerbetoon aan de Nederlandse deelnemers aan de twee congressen, waar relatief weinig buitenlanders aanwezig waren. Nederland was van die zijde het sterkst vertegenwoordigd, in de personen van Van Kol, kolonel Van Wijck en oud-kolonel G.E.I.V. van Zuylen. Cremer, inmiddels minister van Koloniën, werd benoemd tot *président d'honneur* van het *Congrès international de sociologie coloniale*; het tweede kamerlid Van Limburg Stirum tot *vice-président d'honneur*.³⁴

De congresorganisatoren hadden een kunstmatig onderscheid gemaakt tussen het centrale thema op het eerste en het tweede congres: de problematiek van de economische ontwikkeling (of de *mise en valeur*) van de koloniën, respectievelijk de verhouding van het koloniaal bestuur tot de culturele en maatschappelijke instellingen van de inheemse bevolkingsgroepen in de koloniën. Dat die scheiding eigenlijk niet te maken viel bleek wel op het eerste congres. Chailley-Bert liep daar vooruit op het tweede met de vraag welke wetgeving (in het kader van landbeheer) moest worden toegepast op de westerse bevolking enerzijds en de inheemse bevolking anderzijds, alsook wie die wetgeving zou moeten bepalen. En had het zin om in de koloniën een andere

wetgeving te voeren dan in het moederland? Hij vergeleek het oude Franse koloniale beleid om het Franse recht toe te passen op de inheemse bevolking (assimilatie)³⁵ met de Nederlandse en Britse systemen om aan de hindoeïstische en islamitische bevolkingsgroepen hun eigen wetgeving te laten (associatie). Hij had een voorkeur voor de laatstgenoemde praktijk. Hij stelde voor de wetgeving ter plaatse te formuleren, echter wel nádat een daartoe gerechtigde instantie met een controlerende functie gevormd was.³⁶ Het feit dat het congres zijn voorstel in enigszins aangepaste vorm met meerderheid van stemmen aannam paste in de gedachtelijn van associatie (respect, behoud) die op het *congres international de sociologie coloniale* grotendeels gevolgd werd.

Het *congres international colonial* stond ontegenzegglijk in het licht van verandering in en van de wereld van de gekoloniseerde gebieden. Het vraagstuk van economische ontwikkeling werd hier opgesplitst in de secties arbeid, landbeheer en communicatiewegen. Onder de sectie arbeid vielen vraagstukken als emigratie naar de koloniën (hoe die te bevorderen), dwangarbeid (in hoeverre was die nog toelaatbaar), welke 'exotische' bevolkingsgroepen het meest geschikt waren voor emigratie naar gebieden waar weinig arbeidskrachten beschikbaar waren, of het gebruik van opium en alcohol verboden moest worden, of en hoe Europeanen in staat waren in een tropisch klimaat werk te verrichten. In het kader van 'landbeheer' besprak het congres behalve de genoemde wetgeving ook kwesties als de toelaatbaarheid en regeling van grote concessies en het gewenste systeem van koloniale financiering (moest deze plaats vinden vanuit het moederland, dan wel de koloniën, moest er sprake zijn van één centrale bank of meerdere regionale banken). In het kader van de sectie 'communicatiemiddelen' waren er bijdragen over de laad- en loscapaciteiten langs de westkust van Afrika, de Paketvaart, de telegrafie, de spoorwegen in Kongo. Van Zuylen kreeg hier algemene bijval met zijn verzoek om internationale steun aan de voltooiing van het Panamakanaal. In het allegaars van bijdragen was de hoofdzaak steeds welke voorwaarden geschapen moesten worden om de economische activiteiten in de koloniën te stimuleren. Sprekers deden daarbij telkens een beroep op de *gouvernements*.

Het beleid ten aanzien van de inheemse culturele en maatschappelijke wereld, centraal vraagstuk op het *Congres international de sociologie*, was ook weer verdeeld over drie secties: de politieke en rechtstoestanden, de materiële toestand en de morele toestand van de inheemse bevolkingsgroepen. Onder de laatstgenoemde sectie viel het vraagstuk van onderwijs. De hoofdtoon van dit congres was onontkoombaar paternalistisch - de inheemse bevolking was niet vertegenwoordigd. Het overheersend evolutionaire perspectief paste daarbij. Van Kol opende dit congres met het vraagstuk in welke mate en onder welke omstandigheden de inheemse bestuurlijke instellingen gehandhaafd konden worden. Hij pleitte weliswaar voor "hervorming eener gebrekkige maatschappelijke organisatie", maar dit "door een langzaam en geduldig werk van opvoeding en beschaving" dat rekening hield met het feit dat het vermogen van de hersenen om zich dingen eigen te maken afhankelijk was van verschillende factoren: de omgeving, de erfelijkheid en - Van Kol was nu eenmaal socialist - de beschikbare productiemiddelen. Het werk

van beschaving vereiste daarom veel inzicht in de leefwereld van de inheemse bevolkingsgroepen. Bevordering van hun welzijn moest naast onderwijs en een rechtvaardig beleid met respect voor de bestaande inheemse instellingen en omstandigheden de leidraad zijn. "Laat ons dus altijd en overal beginnen met de inlandsche bestuurslichamen te handhaven, in afwachting tot een hogere graad van beschaving ze verbetert, loutert, volkomener maakt, dankzij onze raadgevingen, ons toezicht en onze brandende dorst om recht te brengen aan de zwakkeren en verdrukten. [...] Als voogden moeten wij het kind bestudeeren, en onderscheid maken tusschen de periode van kindsheid, jongelingschap of volwassenheid. [...] Wat hij nu is, zijn wij eeuwen geleden geweest; wat wij zijn zal hij eenmaal worden; want zelfs de meest achterlijke rassen zijn vatbaar gebleken voor de beschaving. De geschiedenis levert er ons de bewijzen van."³⁷

Met zijn betoog voor associatie gaf Van Kol in feite de leidraad weer van het *congres international de sociologie colonial*. Wat hier duidelijk werd was de groeiende aanvaarding van de associatiegedachte bij de *parti colonial* in Frankrijk. Illustratief voor het associatiestandpunt was bijvoorbeeld de unaniem aangenomen "voeux" om de studie van de inheemse rechtsinstellingen door "competente" personen zoveel mogelijk te bevorderen. De argumenten voor associatie waren overigens niet éénsluidend.³⁸ Zo werden bij het onderwijsvraagstuk de psychologisch-racistische argumenten van LeBon tegen assimilatie herhaald: De Saussure betwijfelde of de "onbeschaafde" of "minder beschaafde" bevolkingsgroepen of rassen überhaupt wel ontvankelijk waren voor de morele beginselen van de westerse beschaving. Van Kol had een ander idee: hij achtte verbetering van de arbeidsomstandigheden een eerste voorwaarde voor morele ontwikkeling. Uiteindelijk kon de meerderheid zich vinden in de gedachte dat onderwijs zich moest richten naar de omstandigheden en behoeften van de verschillende bevolkingsgroepen, en niet per se naar de moderne inzichten van de overheerser; de koloniale overheid diende zich hierbij te beperken tot een stimulerende rol. De werkelijke verzorging van het onderwijs kon beter aan "individuen" (en/of de missie of zending) worden toevertrouwd.

Voor Nederland maakte deze internationale congressen opnieuw duidelijk wáárin Nederland zich ten opzichte van de grote mogendheden als kolonisator zou moeten onderscheiden. Van Kol begreep dat ook. Hij ontpopte zich op beide congressen als een soort missionaris van een (geïdealiseerd) Nederlands koloniaal model, waarbij hij als contrast het Franse koloniale systeem bekritiseerde. "Le tort de ce pays est d'avoir voulu faire des Français avec des peuples qui étaient destinés á une autre civilisation, qui avaient des mœurs des coutumes et une évolution sociale différentes", zo stelde hij op het eerste van de twee congressen.³⁹ Hij kreeg ook bijval in Nederland en Nederlands-Indië. Zijn pleidooi voor associatie werd met veel instemming verkort gepubliceerd in de *Indische Gids* van 1900.⁴⁰

In hoeverre haakten de ontwerpers van de Nederlandse koloniale afdeling nu in op bovenstaand debat? En in hoeverre nam de Franse tentoonstellingsorganisatie zelf een duidelijk standpunt in op het *Trocadéro*? Het wordt tijd om de tentoonstelling te gaan bekijken.

3. De *exposition universelle* van 1900: balans van de eeuw

De werelddtentoonstelling van 1900 werd niet voor niets de *exhibition du siècle* genoemd. Van alle werelddtentoonstellingen gehouden voor de Tweede Wereldoorlog zou deze de kroon spannen, in omvang, schijn van alomvattendheid en vooral ook door haar massale publiek. Gedurende de openstelling (van 15 april tot 12 november 1900) bezochten ruim 50 miljoen mensen deze tentoonstelling. Een bezoekersaantal waarbij dat van Amsterdam in 1883 (ruim 1,3 miljoen) in het niet valt en dat voor de Tweede Wereldoorlog alleen maar geëvenaard is op New York's *World's Fair* in 1937, die echter wel twee jaar duurde.⁴¹ Terwijl de eerste werelddtentoonstellingen zich nog grofweg beperkten tot 'Grondstoffen', 'Machines', 'Nijverheid' en 'Fijne Kunst', werd de wereld in 1900 onderverdeeld in maar liefst 18 hoofdgroepen met 121 sub-klassen, die nu bovendien een eigen behuizing kregen in afzonderlijke paleizen. Dat jaar kwamen 127 wetenschappelijke congressen samen in Parijs, wat de serieuze pretenties van deze tentoonstelling onderstreepte.⁴²

Het hoofdthema van deze *exhibition du siècle* was op zichzelf niet nieuw: zij zou de voortbrengselen van de eeuw van de vooruitgang overwegen, om te anticiperen op de veelbelovende eeuw van de toekomst. In de woorden van Jan Romein hield zij het Europese publiek "de wereld der zekerheid" voor die het najoeg. In zijn integrale visie op het tijdperk rondom 1900 verwees Romein naar de liberaal-burgerlijke samenleving, die niet alleen op het hoogtepunt van haar kunnen stond, maar gezien de interne en externe politieke en sociale spanningen juist in deze periode bedreigd werd.⁴³ In Frankrijk was die ambivalentie diep voelbaar, op politiek, sociaal en cultureel niveau. De werelddtentoonstelling van 1900 was dan ook net als die van 1889 in eerste instantie een poging van de Franse regering om het geschonden zelfvertrouwen (door de nederlaag tegen Duitsland), de eenheid van het Franse volk, en de steun voor de Derde Republiek te herstellen.⁴⁴

De situatie waarin de Franse samenleving in de jaren 1890 verkeerde gaf weinig aanleiding tot zelfverzekerdheid. Nog afgezien van de binnenlandse politieke, economische en culturele spanningen, was Frankrijk op internationaal vlak in een diplomatiek isolement gedreven. In 1893 vond het weliswaar een belangrijke nieuwe bondgenoot in Rusland, maar enkele jaren later zou Frankrijk opnieuw een internationale nederlaag ervaren in de imperialistische wedloop om Afrika, in de Fashoda-crisis (1898). Hierdoor verloor Frankrijk zijn invloedssfeer in Soedan aan Engeland, in ruil voor het eiland Madagascar. Deze episode maakte in Frankrijk heftige nationalistische sentimenten los. Binnenlands bleven de politieke tegenstellingen voortbestaan

door het feit dat de Derde Republiek nog steeds een conservatief regime had dat niet de belangen van de groeiende arbeidersbeweging vertegenwoordigde en verdeeld bleef over de noodzaak van sociale hervormingen. Franse arbeiders organiseerden zich in toenemende mate in politieke partijen en vakbonden, wat gepaard ging met stakingen en acties. Hierbij stond het Franse regime onder continue dreiging van coups, revoltes en aanslagen van extreem- rechtse en -linkse zijde. In juni 1894 culmineerde dit in de dood van president Sadi Carnot, die in een anarchistische aanslag stierf ten gevolge van een messteek.⁴⁵

Tegen deze achtergrond vormde de Dreyfus-affaire de grootste bedreiging voor het welslagen van de Parijse wereldtentoonstelling. Gevoed door de dieper liggende sociale en economische tegenstellingen en heersende anti-Duitse en antisemitische sentimenten, zorgde deze affaire voor een sterk gepolariseerd klimaat in Frankrijk.⁴⁶ In het buitenland ontlokte de Dreyfus-affaire felle protesten, en daarmee kritiek op de reeds geplande nationale deelnamen aan de wereldtentoonstelling. Zo ook in Nederland.⁴⁷

De wording van de tentoonstelling van de eeuw

Nog geen drie jaar na de laatste Parijse wereldtentoonstelling maakte de Franse Republiek haar plannen voor de volgende bekend. Voor een deel was deze voortvarendheid ingegeven door het gerucht dat een groep particulieren in Duitsland eveneens zinspeelde op een 'eeuwwende'- wereldtentoonstelling - de eerste van het Duitse keizerrijk - in de nieuwe hoofdstad Berlijn. In september 1893 werd Alfred Picard benoemd tot *Commissaire-general* van de tentoonstelling. Deze als civiel ingenieur opgeleide hoogste ambtenaar op het ministerie van Handel had voor de wereldtentoonstelling van 1889 het officiële verslag geschreven. Voor die van 1900 ontwierp hij de indeling van zeventien hoofdgroepen, onderverdeeld in 120 klassen, waaraan in 1898 nog één hoofdgroep (en één klasse) werd toegevoegd (veelzeggend genoeg de 'Land- en zeemacht'). Naar het voorbeeld van de vorige tentoonstelling stonden 'opvoeding en onderwijs' bovenaan, als belangrijkste motoren van vooruitgang en beschaving. De indeling was verder grotendeels gekleurd door particuliere economische belangen en door de politieke agenda van het Franse regime, die de zegeningen van haar eigen departementale beleidsterreinen hoopte over te brengen. Dit gold in ieder geval ook voor groep XVII 'Kolonisatie', die een gunstig gelegen terrein kreeg toebedeeld op de heuvel van het Trocadéro.⁴⁸ Picard bepaalde verder dat de deelnemers niet, zoals inmiddels gebruikelijk was geworden, per land zouden exposeren, maar gezamenlijk per groep in de verschillende gebouwen.

Het vermaak en de les over vooruitgang

Om een record aantal bezoekers aan te kunnen trekken, kreeg de *exposition du siècle* dezelfde locatie als die van 1889, midden in de stad. Het terrein liep van het Trocadéro aan de rechteroever van de Seine over de pont d'Iéna naar het Champs de Mars en dan langs de

linkeroever van het water naar de Esplanade des Invalides. Daaraan werd het nog oudere tentoonstellingsterrein (van de nationale industriële exposities) op de Champs Elysees toegevoegd. Dit leverde in totaal een oppervlakte van 108 hectare op. In een terrein annex in Vincennes - gelegen tegen de arbeiderswijken in het oosten van de stad - zou parallel aan de *exposition* de tweede editie van de Olympische Spelen worden gehouden. Door de aanleg van de eerste metrolijn langs de rechteroever van de Seine werden deze twee tentoonstellingsterreinen - en dus het stadscentrum aan de arbeiderswijken - met elkaar verbonden. Op de *rive gauche* werd de spoorlijn verdubbeld die de ringspoorbaan verbond met het station Champs de Mars. Van daaruit werd - eveneens ondergronds - een spoorlijn doorgetrokken van het nieuwe Gare d'Orsay, via het Gare d'Esplanade des Invalides naar het 'Gare de Lyon'.⁴⁹

Om te voorkomen dat bezoekers in de tentoonstelling van 1900 teveel van die van 1889 zouden herkennen, werd een aantal bestaande gebouwen afgebroken en naarstig gezocht naar nieuwe overtreffende hoogtepunten. De meest waanzinnige en futuristische voorstellen werden ingediend, die op de winstverwachtingen en toekomstdromen van de individuele makers duiden (en waarvan sommige nu erg herkenbaar zijn). Ze haalden ook de Nederlandse pers.⁵⁰ De *commission supérieure* koos aanvankelijk voor plannen die nog enige educatieve waarde leken te hebben, bijvoorbeeld omdat ze elektrisch licht en nieuwe mediatechnieken toepasten (filmprojecties, geluidsplaten), of omdat ze het publiek vertrouwd maakten met nieuwe wetenschappelijke inzichten (couveuses, röntgenstralen). Daarnaast toonde de commissie met haar selectie veel belangstelling voor etnografische en historische *tableaux vivants*. Mede door dit soort levendige vertoningen zou het vermaak - al dan niet gewenst - in 1900 uiteindelijk overheersen.⁵¹ Dit vertier vormde zeker op het eerste gezicht een groot contrast met de plechtige, oudheidkundige pretenties van de Nederlandse vertegenwoordiging op de koloniale heuvel. Evenzeer in spanning stond zij met de boodschap van hypermoderniteit die de werelddtentoonstelling uitdroeg.

De modernste, alles beschijnende attractie, misschien wel dé clou van de werelddtentoonstelling, werd 'Electriciteit'. Dit was weliswaar geen nieuwe uitvinding, maar nooit eerder was hier op een tentoonstelling met zoveel overdaad en kleuren gebruik van gemaakt. De krachtcentrale van de tentoonstelling kreeg een plaats in het zogenaamde *Palais d'Electricité*, waar door stoom aangedreven reuzendynamo's, via een meterslang netwerk van elektriciteitskabels 's avonds de tentoonstelling in lichterlaaie zetten. De façade van het paleis zelf was dan verlicht door 5000 hel gekleurde lichtjes en 8 monumentale koplampen van gekleurd glas. Vanaf de top van het paleis spuwde de Fee der Electriciteit veelkleurige lichtvlammen de lucht in. Op de Place de la Concorde lichtten in de schemering de twee ijle vuurtorens van de monumentale entree op, terwijl de koepel zelf begon te glimmen onder een kleed van gloeiende lampjes van afwisselend rood, groen, blauw en geel glas. Ook de geëlektrificeerde Rue de Nations en de Rue de Paris op de Seine-oever oogden als betoverd. Op de meeste bezoekers moet de tentoonstelling vooral

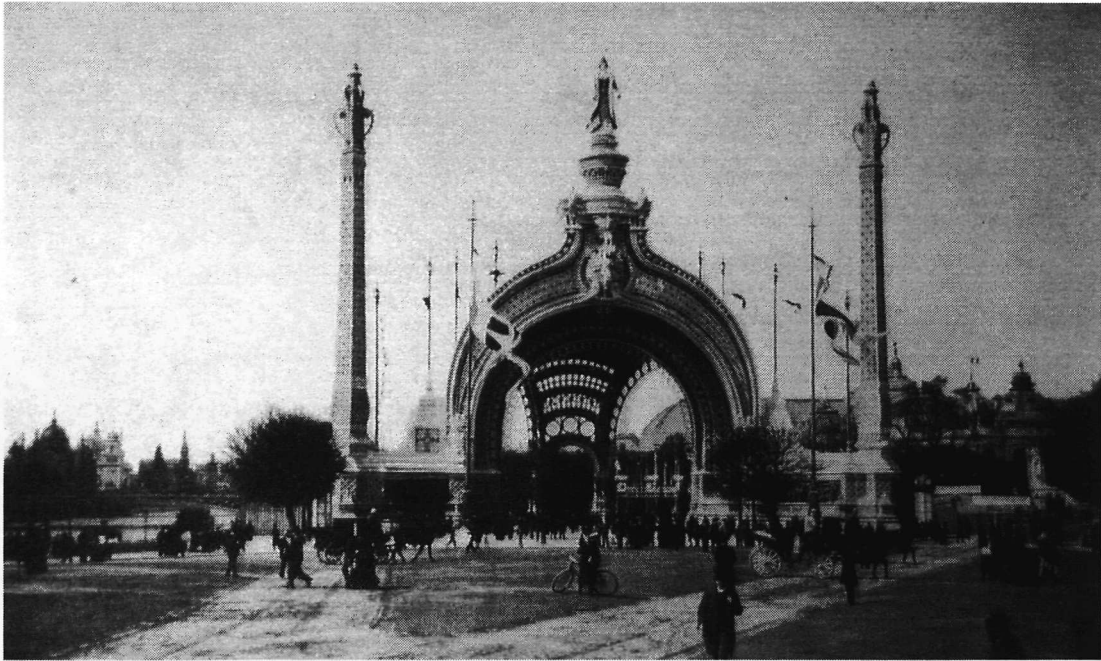
gedurende de avonden een onvergetelijke indruk hebben gemaakt, en al helemaal tijdens de *fêtes de nuit* met hun vuurwerk en parades van verlichte vaartuigen in de Seine.

Toch werd 'Electriciteit' niet alleen als behagend middel, maar ook als leerrijk symbool van de vooruitgang der wetenschap en als belofte van een nieuwe toekomst één van de belangrijkste troefkaarten van de tentoonstelling. De monumentale domvormige hoofdentree op de Place de la Concorde verbeeldde veel van de hoofdles van deze tentoonstelling - namelijk de belofte van vooruitgang door de wetenschap, met elektriciteit als nieuwste krachtbron - , maar ook veel van wat zij in veler ogen bovenal was: een bron van zinnelijk vermaak. [Afbeelding 4.3] Bovenop de koepel lonkte een welgevormd beeld van de Parijse maagd, voor deze gelegenheid gestoken in een bevallige rode jurk, naar de lange rij wachtende bezoekers. Voor veel critici was deze creatie (van de architect René Binet, bedoeld als een voorbeeld van moderne art-nouveau architectuur) overigens het toppunt van wansmaak. In de volksmond gold deze Parijse maagd, bijgenaamd "La Salamandra", als een triomf van de Parijse prostitutie. Ongetwijfeld deed die goede zaken in 1900.⁵² Hieronder verbeeldden twee polychrome beelden in de nissen aan weerszijden van het voorportaal de Elektriciteit: aan de linkerzijde als licht, aan de rechterzijde als beweegkracht. De Amerikaanse historicus/cultuurcriticus Henry Adams verweefde de Electriciteit met het beeld van de Parijse maagd tot een nieuw geloof, waarin zij fungeerden als symbolen van oneindigheid: Electriciteit als bron van alle kracht, de Vrouw als vruchtbaarheid en bron van reproductie "the greatest and most mysterious of all energies".⁵³ Adams had zijn zinnebeeld uit kunnen breiden door de koloniale heuvel aan de overzijde erin op te nemen. De koloniën die zich volgens heersende denkbeelden nog in de duisternis bevonden, stonden daar in de elektriciteitsstralen van het moderne Frankrijk - of het moderne westen. Ook in dit licht leek de Nederlandse poging om hier te pronken met een andere, veel oudere hoogstaande beschaving uit Nederlands-Indië enigszins merkwaardig. Maar Nederland koos niet als enige koloniale mogendheid voor een bouwstijl uit het verleden.

De koloniale afdeling: toonbeeld van beschaving en ontginning?

"L'exposition de 1889 avait déjà commencé la réhabilitation de la politique d'extension coloniale; il appartiendra non seulement de faire disparaître les dernières hésitations, mais encore de créer un courant passionné en sa faveur. Il faut coloniser dans l'intérêt supérieur de l'humanité, dans l'intérêt supérieur de la France, dans l'intérêt de toutes les branches de l'activité nationale"⁵⁴

De koloniale afdeling was één van de attracties waarmee de tentoonstellingsorganisatie het Franse publiek trachtte te overtuigen van de superioriteit en het vermogen van het Franse volk, en van de noodzaak van de Franse koloniale onderneming. [Afbeelding 4.4] Daartoe zou de economische waarde van de Franse koloniën zichtbaar en tastbaar moeten worden. Hier moest een publiek geprikkeld worden dat, zoals bekend, van oudsher weinig belangstelling had voor een koloniaal avontuur. Het belang van de koloniale afdeling - te midden van het geruis van andere

4.3 La Salamandra (Parijs 1900)

4.4 Het Trocadéro (Parijs 1900)

superattracties - blijkt uit haar gunstige ligging. Wanneer de bezoeker niet via de hoofdingang op de Place de la Concorde maar bij het station Champs de Mars het tentoonstellingsterrein betrad, zou hij direct overweldigd worden door het koloniale panorama dat onder de Eiffeltoren voor hem oprees. Eerder had de organisatie overwogen om vanwege ruimtegebrek de gehele koloniale afdeling naar Vincennes te plaatsen, maar doorslaggevend argument hiertegen was de wens om juist de koloniale afdeling toegankelijk en *bij* het terrein te houden. Door aldus het belang van de koloniale afdeling te erkennen, plaatste de tentoonstellingsorganisatie - en daarmee de Franse regering - zich achter de verschillende koloniale belangenverenigingen in Frankrijk.⁵⁵

In tegenstelling tot de voorgaande tentoonstelling stond de koloniale afdeling in 1900 ook open voor andere koloniale mogendheden. Het Franse aandeel op de Trocadéro-heuvel gaf echter weinig te raden. De gehele linkerhelft van het Trocadéro was gereserveerd voor de Franse koloniën, de rechterhelft was aan de buitenlandse mogendheden, waaronder - behalve de erkende kolonisatoren Nederland, Groot-Brittannië en Portugal - ook China, Transvaal en de nieuwe bondgenoot Rusland. De bevreemdende aanwezigheid van (Aziatisch) Rusland en de politieke betekenis hiervan ontging weinigen, en het paleis van Transvaal kreeg warme belangstelling van een publiek, dat veelzeggend knipoogde naar de even verderop gelegen Engelse afdeling.

De organisatie van Frankrijks eigen koloniale spektakel van de eeuw kwam in handen van de Marseillaanse scheepsmagnaat en oud-gedeputeerde Jules Charles-Roux. Op het Trocadéro zou hij een 'officieel beeld' van de Franse koloniën laten verrijzen, als gebieden met een rijke economische en culturele potentie voor Frankrijk. Deze boodschap kwam tot uitdrukking in de sub-ordering van de koloniale afdeling (klassen 113, 114 en 115, respectievelijk vormen van kolonisatie, koloniaal materiaal en producten voor de export)⁵⁶, en was het duidelijkst te zien in het paviljoen van het in 1894 ingestelde ministerie van Koloniën. Daar bevond zich ten eerste een grote bibliotheek met de laatste publicaties over de koloniën. In een aansluitende zaal verschaftte een speciaal informatiebureau inlichtingen over de mogelijkheden van ontginning in de verschillende koloniën, ondersteund door (geologische) kaarten en voorbeelden van concessie-aanvragen aan de wand. In een laatste grote zaal lonkten monsters van de grondstoffen die te vinden waren in de verschillende koloniën.

Naast het officiële regeringspaviljoen kregen de verschillende Franse koloniën en protectoraten ieder een eigen paviljoen op de linkerhelft van de koloniale heuvel, waarin officiële inzendingen van plaatselijke besturen, particuliere economische exposities en vondsten van vermaak stonden opgesteld, soms naast, en soms door elkaar. Algerije, verdeeld over twee paleisgroepen, nam het gehele middenveld van de onderste helft van de heuvel in beslag. In het officiële deel, een paleis in Moorse stijl vergezeld door een replica van een moskee uit Oran en voorstellingen van de ruïnes van Timgad, kreeg de bezoeker een beeld van het leven der *colons* in Algerije en van de lokale producten. In het niet-officiële deel was het *stereorama* te bezichtigen, waar een bewegend doek tegen entree van één franc een kustreisje van Bone tot Oran liet zien. Hoogtepunt van

vermaak was hier de levendige *kasbah*, een nabootsing van een handelsstraat in Algiers waar échte Algerijnse kooplieden oosterse producten verkochten. Links van de Algerijnse afdeling, op gelijke hoogte, posteerde Tunesië, verbeeld met een replica van de Moskee van Sidi-Mahrez en opnieuw met een levendige *souk* waar Tunesische ambachtslieden hun vaardigheid toonden en publiek Tunesische waar kon kopen. De moskee bevatte een officiële tentoonstelling over land- en wijnbouw en onderwijs ter plaatse. Daarnaast pronkte een oudheidkundige vertoning, met afgietsels van onder meer een graf uit Carthago.

Op het resterende onderste deel van de linkerhelft groepeerden zich de kleinere Franse koloniën van de Ivoorkust, het zojuist overwonnen Dahomey en Frans-Indië, al dan niet in proportioneel veel te grote paviljoens. In alle gevallen hadden de samenstellers gekozen voor een exotische bouwstijl, die de architectuur van de inheemse bevolking moest illustreren. Daarbij gaven ze een overzicht van de lokale producten en koloniale werken. Rondom het hoofdgebouw van Dahomey - een *Tata* (toren voor offerplechtigheden) - huisden vertegenwoordigers van de bevolking van dit gebied in met riet gedekte hutten en paalwoningen, temidden van houtsnijwerk, afgodsbeelden en landbouwproducten. Guinée, gehuisvest in twee hutten met rieten daken, liet de aanleg van een moderne weg zien; parallel hieraan, als primitief contrast, liep het zandpad waarover de inheemse bevolking zich al eeuwenlang verplaatste. De Franse West-Afrikaanse compagnie toonde hiernaast de plaatselijke handelswaar. Vlakbij had de *Alliance Française* een school gebouwd waarin het publiek *live* kon zien hoe inwoners van de Franse koloniën werden onderricht in de Franse taal. Ten slotte bevond zich op dit terrein een paviljoen voor de koloniale pers.

Centrale attractie bovenop de heuvel was een reconstructie van de uit de vijftiende eeuw daterende koninklijke pagode te Pnom-Penh (Cambodja). Deze recentelijk gerenoveerde tempel was een onderdeel van het grote terrein voor Indo-China. Daar illustreerden verschillende gebouwen, reconstructies van typische architectuur van de verschillende gebieden van Indo-China, tegelijkertijd de verscheidenheid en de éénwording van Indo-China onder een Frans protectoraat. [Afbeelding 4.5] In een "Tonkineesch dorp" vertoefden inwoners uit Indo-China. Onder hen bevonden zich ook militaire hulptroepen.⁵⁷

Eveneens opvallend was het cirkelvormige paviljoen van het nog maar net onder Frans gezag geplaatste Madagascar gesitueerd in het midden van de *place du Trocadéro*. Net als de Amsterdamse tentoonstellingsmakers van 1883 had de organisatie hier gekozen voor een islamitische bouwstijl uit het verleden om de nationale architectuur te typeren, aangezien de eigentijdse architectuur van het eiland volgens de organisatie geen kunst was. In dit gebouw kregen bezoekers voorgeschoteld "plus encore ce qui est à faire et ce qui est en train de se faire que le peu qui est déjà fait." Op de eerste en tweede etage konden zij zich aan de hand van uit Madagascar ingezonden documenten en voorwerpen informeren over de ligging, het bestuur, verschillende koloniale bouw- en ontginningsprojecten, verbindingslijnen van de scheepvaartmaatschappijen, grondstoffen.⁵⁸

Spannender was het op de begane grond: daar kon men niet alleen een indruk krijgen van het landschap en de natuurlijke wereld, maar ook van de plaatselijke industrieën. Dit dankzij poppen die inheemse inwoners voorstelden, op de drempels van hun hutten. Hiertussen marcheerden enkele détachementen Malagassische soldaten, "précieux élément de l'armée coloniale que la France est en train de se constituer." Maar liefst 125 vertegenwoordigers van de inheemse bevolking van Madagascar had het plaatselijk comité naar de tentoonstelling gezonden om bij te dragen aan de *couleur locale*. Ze waren in de begeleidende catalogus onderverdeeld naar beroep (24 infanteristen, 15 soldaten, 35 muzikanten) en ras; elk ras werd daarbij beoordeeld naar het niveau van assimilatie (of beschaving). Als hoofdtrofee bevonden zich hier 20 Hovas (mannen en vrouwen) "contre laquelle nous avons fait la campagne de 1895", aldus de catalogus. En die campagne mocht herdacht worden. De klapper van het geheel was 'Het panorama van Madagascar' dat tegen een extra entreeprijs de inname van Tanarive liet zien.⁵⁹

Het geheel van deze koloniale vertoningen overziend was het zeer de vraag of Charles-Roux er in was geslaagd om een officieel en duidelijk verhaal over de Franse koloniale onderneming te laten zien. Door de exotische architectuur, de levendige Algerijnse en Tunesische markten en het kleurrijke aanzicht van de vele inwoners van de koloniën leken vermaak en sensatie te overheersen. Qua lering was er niet één lijn gekozen in het assimilatie-associatie-debat, hetgeen onontkoombaar is gezien het gevarieerde aanbod. Uiteraard stond de vertoning van de *Alliance Française*, profeet van de verbreiding van de Franse taal, wel in het teken van assimilatie. Ook werd hier en daar gepoogd om in contrast met beelden van het inheemse leven een idee te geven van de moderne werken van beschaving, of die nu in het belang van de inheemse bevolking waren of niet. Vast bestanddeel van de meeste koloniale afdelingen vormden verder de handelsproducten, zodat het economisch motief met weinig moeite wel uit het geheel gedestilleerd kon worden. Opvallendste attractie vormden misschien toch wel de inheemse hulptroepen, als levende militaire praal, tegelijkertijd middel en bewijs van koloniaal overwicht. Ook het panorama van Madagascar bewees dat de Franse koloniale inzenders niet vies waren van militaire pronkzucht.

Over het geheel genomen was de boodschap van de Franse koloniale pronkvertoning echter niet duidelijk. Chailley-Bert zou hierover dan ook kritische woorden schrijven in zijn *Quinzaine Coloniale*. Naar zijn idee had de tentoonstellingsorganisatie gefaald om een goed beeld te geven van de manier waarop het Franse imperium de afgelopen jaren gegroeid was. Sterker nog, zij had geen enkel beeld neergezet. De meer dan twintig verschillende vertoningen gaven een vaag en gefragmenteerd idee van losse koloniën verspreid over de wereld. In hoofdzaak waren het exotische verlokkingen, spelen voor het volk.⁶⁰

De kritiek van Chailley-Bert was niet helemaal onterecht. Dat vermaak leek te overheersen had in ieder geval één oorzaak die buiten de koloniale afdeling lag. Wie op de wereldtentoonstelling het pure vermaak zocht, kon aan zijn trekken komen langs de rechteroever van de Seine, onder

en rondom de Eiffeltoren, aan de andere zijde van de Avenue de Suffren, en als vanouds langs de Champs Elysees vanaf de Place de la Concorde, (het traditionele uitgaansgebied van de Parijse *beau monde*) tot aan de Seine. De prestigieus bedoelde koloniale afdeling op het Trocadéro lag aldus in het hart van de vermaakzones. Aan de linkerkant werd het terrein belaagd door een levend Andalusisch dorp, aan de rechterkant door *Vieux Paris*⁶¹, die elkaar als het ware ontmoetten in de *Rue d'Algiers*. Op het Trocadéro zelf, met zijn exotische architectuur en levende etnografische *tableaux*, zal het voor de meeste bezoekers onduidelijk zijn geweest waar het vermaak eindigde en de lering begon. Toch zal deze koloniale heuvel vanwege zijn geprononceerde ligging door de bezoekers als een verhaal en zelfs als een wereld apart zijn verteerd. Hoe voegde Nederland zich in dit geheel?

4. De Nederlandse koloniale vertegenwoordiging te Parijs

In 1900 zou gebroken worden met de bijna tot regel verworden gewoonte om de Nederlandse deelname aan een wereldtentoonstelling geheel aan particulieren over te laten. Op de *exposition du siècle* had Nederland een officiële regeringsvertegenwoordiging. Dit lijkt een symptoom van het virulentere Nederlandse nationalisme in deze periode, en de behoefte om als natie sterker naar buiten te treden. Het door Van Heutsz en Kuyper gewenste vertoon van wilskracht in Atjeh, mede bedoeld om indruk te maken op de “beschaafde” wereld, was daar een voorbeeld van.

Het kamerdebat over wel of geen officiële regeringssteun, gevoerd in december 1896, leek enigszins plichtmatig.⁶² De belangstelling van particuliere zijde – vertegenwoordigd door de directeurs der Maatschappij ter Bevordering van de Nijverheid – was toch al groot genoeg om een Nederlandse deelname te laten doorgaan; de regering hoefde slechts te volgen. Alleen de aard en omvang van de regeringsbijdrage stond ter discussie. Zo verdedigde het kamerlid G.J. Beelaerts van Blokland het voorstel om met de benoeming van een regeringscommissaris de Nederlandse vertegenwoordiging officieel te maken. Naar zijn idee had Nederland te lang halfslachtig en bekrompen opgetreden bij dit soort gebeurtenissen. Nederland kon nu niet langer achterblijven, vanwege het prestigieuze karakter van deze wereldtentoonstelling, en vanwege de houding van de andere mogendheden. En als Nederland mee zou doen, dan moest dat nu eindelijk eens op grootse wijze. “Men doet klein en maakt zich klein. Dat is mijn leer niet [...] Wij hebben veeleer onze krachten te concentreren; wij behooren vele malen te zeggen: neen! En slechts in enkele gevallen moet het zijn: ja! Doch dan ook flink [...] Eenvoudig en flink optreden van Nederland op aantrekkelijke wijze [...] is niet mogelijk zonder een tijdigen, krachtigen en intelligenten steun van de overheid.”⁶³

De minister van Buitenlandse Zaken J. Roëll trachtte de traditie van minimale inbreng in stand te houden met het compromisvoorstel om een regeringscommissaris te benoemen, en slechts een bescheiden bedrag voor de deelname op de staatsbegroting te reserveren. Volgens Beelaerts van

Blokland zou een officiële regeringscommissie meer vertrouwen wekken bij particuliere inzenders, en aldus een behoorlijke deelname waarborgen.⁶⁴ Dit idee gaf kennelijk de doorslag. Op 19 december 1896 werd zijn amendement in licht gewijzigde vorm aangenomen met 44 stemmen voor en 26 stemmen tegen. Bij koninklijk besluit van 6 februari 1897 kwam voor de Nederlandse vertegenwoordiging in Parijs een bedrag op de staatsbegroting te staan van *ten hoogste* drie ton. Een officiële centrale commissie zou dit bedrag voor alle bijzondere commissies beheren, behalve voor groep XVII ('Koloniën'). Voor de koloniale vertegenwoordiging te Parijs zou de kamer in augustus 1897 zonder veel tegenstand een aparte post van één ton aannemen op de begroting van Nederlands-Indië.⁶⁵ Een jaar later werd dit bedrag verdubbeld. Alweer luidde het argument doorslaggevend: nu eenmaal besloten was tot deelname moest een "behoorlijke" vertegenwoordiging gewaarborgd worden. Over hoe dat moest gebeuren, liet de kamer zich niet uit.⁶⁶

De wording van de Nederlandse koloniale afdeling: ontwikkeling en behoud

In februari 1897 vond bij koninklijk besluit de benoeming plaats van de 'Centrale Commissie tot de inrichting van Nederland en zijne koloniën en tot behartiging van de belangen der inzenders in die afdelingen op de wereldtentoonstelling'. In april van dat jaar volgde de instelling van de bijzondere commissies voor de verschillende hoofdgroepen, en de benoeming van haar leden. Het belang van de koloniale afdeling binnen de Nederlandse vertegenwoordiging, laat zich lezen uit de bezetting van de belangrijkste posten. Als commissaris-generaal van de centrale commissie trad het Tweede Kamerlid J.T. Cremer op, de voormalige directeur van de Deli-maatschappij. Aan het hoofd van de bijzondere commissie voor groep XVII (hierna de koloniale commissie) kwam J.W. IJzerman te staan, die in de jaren 1880 als hoofdingenieur gewerkt had bij de aanleg van de staatsspoorwegen op Java en Sumatra. Kort na zijn terugkeer naar Nederland in 1897, werd IJzerman bovendien directeur van de in dat jaar opgerichte Petroleum maatschappij Moeara-Enim, die concessies had om in Palembang naar olie te boren.

De benoemingen van Cremer en IJzerman in de tentoonstellingsorganisatie waren tekenend voor de fase waarin de Nederlandse koloniale politiek zich bevond. Zij hadden ieder op hun eigen wijze in de jaren tachtig een deel van het koloniale gebied helpen ontginnen en openen voor verdere economische, bestuurlijke en militaire expansie. Nu stonden zij zelf aan de top van hun koloniale carrière. Cremer stond model voor succesvol particulier ondernemerschap. In juli 1897 zou hij bovendien minister van Koloniën worden. Zijn functie van commissaris-generaal werd overgenomen door baron Michiels Verduynen, maar de koloniale commissie bleef van zijn ministeriële steun verzekerd. Gezien de leidende rol van Cremer en het belang van de particuliere financiering viel een groot aandeel te verwachten van de Indische cultuurmaatschappijen in het geheel van de Nederlandse koloniale afdeling.

De particuliere bijdrage van de koloniale vertegenwoordiging te Parijs in 1900 - een totaalbedrag van f83.474 - was aanzienlijk hoger dan de f15.000,- waarover de koloniale commissie van 1889 beschikte.⁶⁷ Dit bedrag bevatte de f25.000 die minister van Koloniën Cremer bij wijze van voorbeeld geschonken had. Los daarvan stelden de Indische Cultuur-, Bos-, en Mijnmaatschappijen f15.074,- ter beschikking voor één gezamenlijke tentoonstelling van hun producten. Het Koloniaal Museum te Haarlem leverde tegen een vergoeding van f1000,- een collectie opgezette vogels, zoogdieren en naturalien.⁶⁸

IJzerman stond voor het economische ontwikkelingsbeleid van de Nederlandse regering, én voor particulier ondernemerschap.⁶⁹ Hij wist bovendien een leidinggevende rol in de modernisering van de infrastructuur en het mijnwezen van Nederlands-Indië te paren aan een intensieve studie van de Hindoe-Javaanse oudheid. Terwijl hij in de jaren 1880 op Midden-Java werkte aan de spoorlijn van Jogjakarta naar Cilacap, kreeg hij bijzondere belangstelling voor de boeddhistische en Hindoe-Javaanse oudheden die hij *en passant* aantrof in de omgeving van Solo en Jogjakarta. Hij verrichtte graaf- en speurwerk bij de tempels van het Prambanan, en stuitte in 1885 op de verborgen voet van de Boroeboedoer. Zijn groeiende interesse voor de Javaanse oudheden mondde onder meer uit in zijn initiatief tot de oprichting van de Archeologische Vereniging te Jogjakarta in 1885. Deze had tot doel om gegevens te verzamelen "belangrijk voor de oudheidkunde, de geschiedenis en de land en volkenkunde der Vorstenlanden." Door verschillende publicaties, waarvan sommige werden uitgegeven door het Bataviaasch genootschap, en andere verschenen in wetenschappelijke tijdschriften, ontpopte IJzerman zich in de loop der jaren als een kenner en bewaker van de Hindoe-Javaanse oudheid.⁷⁰

Voor rekening van IJzerman, maar met de volledige steun van Cremer, moet het besluit gekomen zijn om als hoofdgebouw voor Nederland een kopie van een oude Javaanse tempel op te richten. De keuze viel op Candi Sari, omdat deze als enige in zijn ware grootte gereproduceerd kon worden.⁷¹ Opvallend was daarnaast IJzermans expliciete wens om dit keer een minder grote rol toe te kennen aan etnografische voorwerpen, waarmee hij afstand nam van de voorgaande vertegenwoordiging te Parijs. Daar vormden antropologie en etnografie juist de bron van de populariteit - en dus van het succes van de Nederlandse koloniale afdeling. In hoeverre hing deze wens samen met de keuze voor de oudheid? Had het idee om deze keer minder etnografie te tonen iets te maken met het debat over associatie versus assimilatie? Daar is wat voor te zeggen: een etnografische vertoning opent mogelijkheden voor de assimilatiegedachte: volgens heersende etnografische denkbeelden in deze periode duidde een vertoning van het kampongleven niet alleen op het idee van de variëteit en evolutie van culturen, maar, in de context van de hypermoderne werldeftentoonstelling, vooral ook op de hiërarchie daartussen. In dat kader was de voor de hand liggende boodschap: (de belofte van) beschaving volgens westerse (superieur geachte) maatstaven, als legitimatie van koloniale overheersing. Zoals we hebben gezien voerde de *Alliance Française* dit idee heel letterlijk uit in haar schooltje op de Franse koloniale heuvel.

IJzerman benadrukte echter dat het alternatief van etnografie de koloniale actualiteit moest zijn. Deze keuze kwam ook tot uitdrukking in de samenstelling van de Nederlandse en de Indische koloniale commissie. In de eerstgenoemde overheersten de handels- en financiële belangen, naast een wetenschappelijke inbreng, de tweede was grotendeels samengesteld uit oud-vertegenwoordigers van de verschillende gouvernementele departementen, naast personen van het Indische geld-, handels- en ondernemerswezen.⁷² In augustus 1897 deed IJzerman te Batavia de Nederlandse plannen uit de doeken voor de zojuist gevormde Indische commissie: etnografica waren nu minder relevant, tenzij het om nog onbekende of nieuwe gegevens ging zoals “de voorwerpen, welke door Dr. Nieuwenhuis van zijn laatste tocht door Borneo zijn medegebracht”. Elk ingezonden stuk uit Nederlands-Indië diende echter zijn waarde te hebben “hetzij uit een wetenschappelijk oogpunt, hetzij omdat het van belang is voor handel of nijverheid”.⁷³ Het was de vraag of Nederland hiermee zou kunnen opvallen. Als alternatief van etnografie leek nadruk op actualiteit, koloniale handel en wetenschap op zichzelf geen nieuw streven, gezien de thematiek van wereldtentoonstellingen en voorgaande Nederlandse koloniale vertoningen.

Zoals we hierboven hebben gezien, had de organisatie het gat dat ontstaan was door het wegvallen van etnografie ook kunnen opvullen met een beeld van het Nederlandse overwicht in de koloniën, of een nadrukkelijk eerbetoon aan de recente militaire veroveringen. Het is de vraag of dat een overweging is geweest. Veel van wat uiteindelijk als hoofdmotief van de Nederlandse koloniale afdeling naar voren werd gebracht lijkt geboren uit toeval en noodgedwongen pragmatisme. Zo krijgt het besluit om minder etnografie te tonen een andere betekenis, als we weten dat er in Indië vergevorderde plannen waren om een levende kampong in Parijs te doen vertiijen.⁷⁴ Deze gingen niet door, officieel wegens ruimtegebrek en Franse richtlijnen. In juni 1897 ontving de Nederlandse koloniale commissie het bericht uit Parijs, dat zij over veel minder terrein kon beschikken dan zij had aangevraagd (2500 m² in plaats van 11.400 m²), en dat dit bovendien veel minder gunstig lag. IJzerman wist wel waarom: de Fransen verwachtten niet zoveel van Nederland. Ze zouden bovendien minder prijs stellen “op de vertoning van wajangs en dergelijke beelden uit het dagelijkse leven als wel op de tentoonstelling van zaken van degelijken aard.”⁷⁵ In 1900 was etnografie - in de vorm van de kampong - aldus officieel gedegradeerd van bron van gewichtige lering over de mens tot een bron van folkloristisch vermaak voor het volk.

Een andere reden voor de beperking van het Nederlandse terrein was volgens IJzerman “dat de Fransche regering er op uit is om zelve mooi voor den dag te komen [...] Zo wil de Franse natie toonen dat opofferingen aan bloed en geld, niet hebben nagelaten goede vruchten uit te dragen.” Daarnaast zou zij zelf lering willen trekken uit de buitenlandse koloniale afdelingen, “in het bijzonder zal zij hare aandacht vestigen op praktische zaken als cultures, verkrijging van werkkrachten enz.” IJzerman stelde dat Nederland zich op “een ander standpunt” kon stellen.

“Al staan wij in Europa niet meer vooraan in de rij der volkeren als koloniserende mogendheid, zoo bekleede wij nog steeds eene eerste plaats en is het voor ons minder noodig bij anderen in de leer te gaan.” Nederland zou te Parijs moeten getuigen van zijn “productieve kracht” ten behoeve van de handel en nijverheid in Nederlands-Indië, en als eerbetuiging aan de wetenschappelijke onderzoeken aldaar verricht “dankzij den steun, dien de Nederlandsche Regeering steeds heeft verleend.”⁷⁶

Het werd dus ‘eerlijke bescheidenheid’ en ‘degelijke wetenschap’ waarmee de Nederlandse organisatie voor de koloniale afdeling zich besloot te onderscheiden⁷⁷, ten opzichte van geschetste ‘Franse inhaligheid en grootheidszin’. En misschien kon zij inderdaad wel niet anders. IJzerman betoog paste bij de machteloze status van Nederland in het spel der grote mogendheden, waarbij enig opportunistisch gedrag niet te vermijden was. Tegenover de beschuldigingen aan Frankrijk van imperialistische roofzucht (zoals in deze periode vooral gebeurde naar aanleiding van de oorlog van Engeland tegen de stamverwante Boeren in Zuid-Afrika) stelde IJzerman de lange traditie en deskundigheid van Nederland als kolonisator. De nadruk op eerlijke bescheidenheid roept ook het legalisme in beeld, een andere traditie waarmee Nederland zichzelf in deze periode internationaal trachtte te onderscheiden. Deze machteloze werkelijkheid verklaart misschien waarom Van Heutsz en zijn succesvolle militaire missies in Atjeh op de Nederlandse koloniale afdeling zouden ontbreken.

Vooralsnog was de oude Candi Sari de enige opvallende bijdrage die de organisatie op voorhand voor ogen stond. Was deze misschien wel heel actueel?

De actualiteit van de Hindoe-Javaanse oudheid

Doordat hij infrastructurele modernisering combineerde met oudheidkundige zorg lijkt IJzerman het vleesgeworden huwelijk tussen koloniale staatsvorming en Indische archeologie, passend in de theorie van Anderson. Het besluit om de Hindoe-Javaanse oudheid in 1900 centraal te stellen getuigt van de veranderende koloniale belangstelling voor de cultuur van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië, en daarmee samenhangende bewustwording van de ingewikkeldheid van ‘beschaving’. In de koloniale context was dit het gevolg van het dieper binnendringen van de Nederlandse koloniale onderneming in inheems Nederlands-Indië, waarbij voorheen indirect bestuurde gebieden onder direct bestuur kwamen. Door het zichtbare contrast met de eigen ‘moderne’ verrichtingen in de koloniën, werden individuele personen zoals IJzerman zich niet alleen bewust van het als traditioneel bestempelde anders-zijn van de inheemse cultuur, maar, bij nadere beschouwing, nu ook van de variatie en geschiedenis. Dat IJzerman op de Nederlandse koloniale afdeling wel plaats wilde inruimen voor de etnografie van nog onbekende andere bevolkingsgroepen past in deze gedachtelijn. De archeologische belangstelling van IJzerman en geestverwanten in Nederlands-Indië lijkt een eerste stap naar het serieuzer nemen en zich willen verdiepen in (aspecten van) de Javaanse wereld, vanuit een werkelijk gevoeld ontzag. Dit zou

men kunnen zien als een vorm van toenadering tot die wereld, met erkenning van de bijzondere waarde ervan, dus ogenschijnlijk een pleidooi voor associatie. Impliciet haakte de Nederlandse koloniale commissie aldus in op het Franse koloniale debat.

Nationalistische motieven en internationale concurrentie waren eveneens van betekenis voor het besluit om namens Nederland als hoofdpaviljoen juist een oude boeddhistische tempel te doen verrijzen – een tempel die veel ouder was dan de pagode van Pnom-Penh. Op de koloniale heuvel zou Candi Sari uiteindelijk de vergelijking moeten doorstaan met de reproducties van tempels uit Indo-China op de Franse koloniale helft, waarin een eregalerij het werk vertoonde van de beroemde archeoloog Pavie in Indo-China, of met de archeologische afgietsels van graven uit Carthago op de afdeling van Tunesië.

Archeologisch nationalisme

Het besef van het nationale belang van oudheidkundig onderzoek in Nederlands-Indië hing samen met de archeologische speurtochten die gedurende de negentiende eeuw elders plaatsvonden naar de restanten van oude Romeinse, Griekse, Egyptische, Babylonische en Mesopotamische beschavingen - de grote voorgangers van de moderne Europese beschaving. Daarnaast was de ontdekking van en het onderzoek naar het Sanskrit (en de oude Hindoebeschaving van India) van belang, als de oerbron waartoe alle genoemde beschavingen waren terug te voeren. Hoofdmotief in beide onderzoeksrichtingen was de vraag naar de oorsprong en oudheid van de eigen beschaving. In wezen was het een vorm van zelfonderzoek.⁷⁸

Voor een deel was de groeiende archeologische belangstelling in Nederlands-Indië in de jaren 1880 direct geïnspireerd door de destijds in heel Europa opzien barend ontdekking van Troje, door de Duitse archeoloog Heinrich Schliemann in 1871-73. Van IJzerman zelf duikt in historiografische beschrijvingen hier en daar een heldhaftig beeld op, waarin hij als een Nederlandse Schlieman de bedolven voet van de Boroeboedoer ontblootte en de tempelkamers van Prambanan ontruimde.⁷⁹ Een smet op het nationale bewustzijn van mensen als P.J. Veth en de javanoloog G.P. Rouffaer was het feit dat een Engelsman - de geleerde luitenant-generaal T.S. Raffles van het Engelse tussenbewind - als grondlegger gold van de Indische archeologie. Rouffaer beklagde zich hierover in een kort overzichtsartikel voor *De Gids* in 1901, waarin hij opriep tot gestructureerde overheidsbemoeienis bij de Javaanse monumentenzorg. Op Java waren het buitenlanders geweest die in de negentiende eeuw de belangrijkste stimulans hadden gegeven aan oudheidkundig onderzoek (na Raffles noemde Rouffaer kolonel Mackenzie en J. Crawfurd). Om de nationale eer te herstellen schoof hij H.C. Cornelius naar voren als een nationale held, die ten onrechte bedolven was onder de roem van Raffles.⁸⁰

Tegen de achtergrond van internationale concurrentie in archeologisch onderzoek lijkt het besluit van de Nederlandse koloniale commissie om Candi Sari in de schijnwerpers te zetten mede ingegeven door nationalistische motieven: tegenover de 'Duitse' verheven Griekse oudheid

en de twee buitenlandse oudheidkundige helden (Raffles en Schlieman) kon Nederland zich in Parijs presenteren als de superieure bewaker en opvolger van een 'eigen' verheven oudheid.

Het nationalistische motief in het oudheidkundig onderzoek in Nederlands-Indië is overigens terug te vinden in de eerste historiografische werken hierover uit de jaren twintig en dertig. Deze zijn niet geheel vrij van het finalistisch perspectief dat ook de theorie van Anderson kleurt.⁸¹ Daarin geeft, na een periode van duisternis, de geleerde luitenant-generaal van het Britse tussenbewind Raffles op Java aan het begin van de negentiende eeuw het startsein voor een zich steeds verder ontwikkelende en professionaliserende archeologische belangstelling. "[...] Plotseling, als een forsche wind, die dufheid en onverschilligheid voor zich uitdreef, kwam het archeologisch-ethnografisch-historisch onderzoek van Raffles en de zijnen over Java en Bali gevaren, velen tot onderzoek en ontdekkingen inspirerend", aldus de oudheidkundige Bosch in 1938 in een artikel over de veranderende waardering van de Hindoe-Javaanse oudheid.⁸² Het voortschrijdende oudheidkundig onderzoek kreeg haar legitimatie in en door de onbetwiste schoonheid van de Boroboedoer. Vanaf dat hoogtepunt wordt de Indische oudheidkundige belangstelling tot ver in de twintigste eeuw overzien. In dit wetenschappelijke vooruitgangsperspectief geldt IJzermans archeologische vereniging als een eerste stap voor de Nederlandse belangstelling voor de Javaanse oudheid in Nederlands-Indië, die zich vervolgens zou professionaliseren in de jaren 1880. In deze periode kregen de Javaanse oudheden ook in Nederland publieke bekendheid en waardering, door de verschijning van de plaatwerken van de fotograaf Isidore Van Kinsbergen over de Boroboedoer (1872) en (1874), en van J. Groneman (lijfarts van de sultan, en één van de medeoprichters van de Archeologische vereniging) en de Javaanse hoffotograaf Cephas over Candi Prambanan (1893).⁸³ Originele Hindoe-Javaanse oudheden waren bovendien (tot 1903) te bezichtigen in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.⁸⁴

Maar hoe doelmatig en vooruitgaand was de oudheidkundige studie of zorg in Nederlands-Indië aan het einde van de negentiende eeuw? De (re)constructie van de Parijse Candi Sari geeft niet alleen een duidelijk idee van de veranderende houding van de koloniale staat en particulieren ten aanzien van de culturele erfenis van de Hindoe-Javaanse oudheid, maar ook van de grilligheden en willekeur daarin. De groeiende waardering was ambivalent: enerzijds ging het hier om (h)erkenning van de bijzondere historische en kunstzinnige waarde van de oudheden op zichzelf, anderzijds om de betekenis van dit erfgoed voor Nederland, dan wel koloniaal Nederlands-Indië.

De reconstructie van Candi Sari: tot eer van het vaderland en de wetenschap

Voor het laten vervaardigen van de afgietsels ten behoeve van het Nederlandse koloniale paviljoen had de koloniale commissie haar keuze laten vallen op E.A. von Saher, de directeur van de school voor kunstsijverheid in Haarlem. Von Saher was zelf ook lid van de bijzondere

commissie voor groep XII ('Versiering en meubilering van openbare gebouwen en woonhuizen') en had enige vertrouwdheid met (oud-)Indische ornamentiek en oosterse kunstvormen in bredere zin. Zoals we in het tweede hoofdstuk al zagen stelde het aan zijn school verbonden museum van kunstnijverheid zich sinds 1877 ten doel om door middel van de tentoonstelling en studie der verschillende kunststijlen en ornamentiek bij vroege en/of andere volken, "de zuivere beginselen van schoonheidszin" te leren kennen en toepassen, "zonder echter aan zijne vroegere uitingen gebonden te blijven." Ten behoeve van het daar gegeven tekenonderwijs kon het gebruikmaken van voorwerpen uit het Koloniaal Museum, waarmee het de vertrekken van het paviljoen Welgelegen deelde.⁸⁵

Eind maart 1898 vertrok Von Saher naar Nederlands-Indië in gezelschap van zijn assistent H. Hazenkamp, met de opdracht om afgietsels te maken van twaalf beelden uit het museum van het Bataviaasch Genootschap te Batavia, van 25 bas-reliëfs van de Boroeboedoer en van verschillende beelden en ornamenten van Candi Sari, Candi Sewu en Candi Plaosan. H.L. Leydie Melville, opzichter eerste klasse bij de aanleg van de Indische staatsspoorwegen en net als IJzerman een bedreven archeoloog, assisteerde hen.⁸⁶ Het verhaal over werkzaamheden van Von Saher in het officiële eindverslag is opvallend kort en leest als een succesvolle missie. In een periode van zes maanden bezochten Von Saher en zijn assistenten een aantal ruïnes van de Hindoe-Javaanse en boeddhistische tempels op Midden-Java, waarvan zij verschillende afgietsels mee terugbrachten naar Nederland. Het Nederlandse publiek kon in het voorjaar van 1899 een voorbeschouwing nemen van deze Oudindische pracht en praal op een tentoonstelling in het Haarlemse Museum van Kunstnijverheid die bezocht werd door de jonge koningin Wilhelmina en oud-regentes Emma, en door de leden van de Vredesconferentie te Den Haag.⁸⁷ Zo gemakkelijk als Von Sahers eretournee werd voorgesteld in het *Verslag* verliep zijn werk op Java echter niet. Zijn komst veroorzaakte de nodige onrust in Nederlands-Indië.

In de tijd dat Von Saher zijn opdracht kreeg, bestond er nog niet een officiële en geïnstitutionaliseerde overheidsbemoeienis (of -regeling) ten aanzien van de organisatie van onderzoek naar en onderhoud van 'oudheden' die zich aldaar bevonden. Over de vraag wat 'onderhoud' of 'bescherming' precies inhield bestond al helemaal geen overeenstemming.⁸⁸ In de bestudering en zorg voor de resten van de Hindoe-Javaanse oudheid had de Indische regering zich in de negentiende eeuw hoofdzakelijk beperkt tot het geven van enkele grote onderzoeksopdrachten. Het Bataviaasch Genootschap - dat zich steeds meer was gaan toeleggen op de bestudering van Javaanse oudheden en het verzamelen ervan voor het genootschappelijk museum te Batavia - groeide uit tot dé verantwoordelijke instantie voor de bescherming en het behoud van de Javaanse oudheden. Het bemiddelde bij de Indische regering en verschillende departementen in het kader van de ondersteuning van oudheidkundige initiatieven.

Sinds de jaren 1880 groeide de behoefte aan een duidelijke regelgeving over zorg en bescherming van de Hindoe-Javaanse tempels. Dit hing samen met de gestegen belangstelling

voor de Javaanse oudheden, en daarmee gepaard gaande professionalisering en systematisering van de bestudering ervan. Een andere reden was de empirische constatering van verval en (klimatologische) aantasting van de objecten van onderzoek, én van oudheidkundige liefhebberij die meer weg had van malversaties, bij gebrek aan duidelijke regelgeving. In de loop van de negentiende eeuw waren veel beelden en ornamenten van hun oorspronkelijke plaats verhuisd naar het achtererf van individuele bestuursambtenaren of bij terugkeer naar Europa meegenomen, al dan niet onder het motto dat deze dan later aan 'het Vaderland' toe zouden komen.⁸⁹ Zo vonden veel overblijfselen van de oude Hindoeperiode op Java "zoowel in steen, als kleinere voorwerpen in metaal" via de koloniale tentoonstelling te Amsterdam in 1883 hun weg naar het oudheidkundig museum in Leiden (waarvan de toenmalige directeur C. Leemans zich bovendien ergerde aan het feit dat veel waardevol Indisch materiaal in het Rijks Etnografisch Museum terecht was gekomen). In die tijd groeiden ook de zorgen over het verdwijnen van Nederlands-Indische etnografica naar buitenlandse musea, met name bij Lindon Serrurier, toen deze nog directeur was van het etnografisch museum.⁹⁰ Veel recenter, en in 1897 nog vers in het geheugen van het bestuur van het Bataviaasch Genootschap was echter 'het geval Groneman'. Nadat IJzerman in 1886 naar Nederland was vertrokken was Groneman hem opgevolgd als voorzitter van de archeologische vereniging. Hij zette veel kwaad bloed door de manier waarop hij het Prambanan-complex 'ontruimde' en een archeologisch museum in Yogyakarta inrichtte, met stukken die "niet zonder schade op de plaats van herkomst konden worden vermist." In het tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap zou de taalkundige, epigraaf en historicus J.L.A. Brandes hier in 1904 nog aan refereren als een "archeologische moord op grote schaal, zoals er zeker in de laatste twintig jaar nergens ter wereld elders een plaats heeft gehad."⁹¹ Als hoofd van de in 1901 bij koninklijk besluit opgerichte 'Oudheidkundige commissie' belichaamde Brandes het gegroeide aanzien van de Indische archeologie, die via deze commissie officieel onderwerp werd van staatszorg.

Op 22 april 1898 maakten voorzitter G. Schererl en secretaris L. Serrurier⁹² namens het Bataviaasch Genootschap hun bezwaren kenbaar aan de gouverneur-generaal (C.H.A. van der Wijck) tegen de missie van Von Saher. Daarbij presenteerden zij het Bataviaasch Genootschap nadrukkelijk als adviseur inzake het behoud van monumenten in Nederlands-Indië. Wat het genootschap zorgen baarde was de passage in het officiële verzoekschrift van de Nederlandse tentoonstellingsorganisatie van februari 1898 om medewerking te geven aan de opdracht van Von Saher.⁹³ Daarin werd vergunning gevraagd om "van de om de tjandi's verspreid liggende steenen, welke wegneming het nog staande gebleven gedeelte der tempels in het minst niet kan schaden, eenige naar Europa over te brengen."

De argumenten in de vergunningsaanvraag enerzijds en de bezwaren van het Bataviaasch genootschap anderzijds laten iets zien van de veranderende waardering van de tempels en tempelstukken op Java. Het verzoekschrift suggereert dat de commissaris-

generaal/opdrachtgever (het hoofd van de centrale commissie, inmiddels baron Michiels Verduynen) de losliggende oudheden op Java als vrij en openbaar bezit beschouwde, zolang ze (nog) niet waren veiliggesteld of binnengehaald in musea of privé-verzamelingen. Daarnaast wijst het op de globale bekendheid van de kunstzinnige en historische waarde ervan, waardoor de aanvraag tot uitvoer op zichzelf minder vanzelfsprekend wordt. De commissaris-generaal was zich hier kennelijk van bewust. "Terecht is de Regeering in beginsel gekant tegen het wegvoeren van beelden of ornamenten van de oud-Javaansche monumenten. Ik vermeen dat hier, waar het eene nationale zaak geldt, eene concessie geen overwegend bezwaar zal ontmoeten [...]"

Fragmenten van bewerkte steenen vindt men in grooten overvloed om de ruines verspreid, niemand zal er eenig nadeel van ondervinden, wanneer enkele daarvan, welke vanuit een oogpunt van kunst belangrijk zijn, terwijl daarmede geheel overeenkomende ter plaatse blijven liggen, hun weg vinden naar de vaderlandsche musea. Het is de bedoeling niet die stenen naar Parijs te brengen, maar slechts ze te gebruiken voor het maken van afgietsels."⁹⁴ Het nationale doel, of het Vaderland, heiligde hier dus de middelen. Door de kunstwaarde te benadrukken wikte de commissaris-generaal de stenen los van hun historische context. De beoogde kunstroof/verplaatsing/uitvoer meende hij vervolgens voldoende te rechtvaardigen door deze in dienst van het Vaderland te stellen. Zover kon het besef dus gaan dat Indië Nederlands was.

De woordvoerders van het Bataviaasch genootschap van hun zijde lieten het argument van het Vaderland links liggen en putten juist hun kracht uit de oudheidkundige en kunstwaarde van de gewilde stenen, die nu eenmaal niet op zichzelf stonden, maar deel uitmaakten van een oudheidkundig geheel. "Immers, wanneer de uitvoer van oudheidkundige monumenten verboden is, dan is zulks vooral geschied uit aanmerking, dat in de regel niet is na te gaan, of de wedergenoemde fragmenten los op den bodem hebben gelegen, dan wel of zij van, nog in hun geheel bestaande monumenten zijn afgebroken." Ook achtten zij het wegnemen van losliggende stenen bedenkelijk omdat deze nodig waren voor restauratie, zoals nu het geval was bij Candi Mendut. Vooral het eerste argument was hier van belang, gezien het feit dat de opdracht tot het *afgietsen* van delen van de hoofdtempel van Candi Prambanan ook de boodschap bevatte om een beeld daarvan daadwerkelijk *mee te nemen*. Het Bataviaasch genootschap had het half weggemoffelde tussenzinnetje niet over het hoofd gezien: "Van Tjandi Prambanan de versiering van den hoofdtempel, leeuw in het midden, met boomen en dieren aan keersijden (den leeuw mede te nemen), Pl. VII Groneman." Waarschijnlijk kwam deze opdracht voort uit de overweging van symmetrie. De gevraagde leeuw was onderdeel van twee compositorisch gelijkwaardige tempelfriezen, die J. Groneman in zijn plaatwerk van Candi Prambanan (1893) achtereenvolgens had afgebeeld in plaat VII B, met de bewuste leeuw in de nis, en VII C, waarvan de nis (toch al) leeg was.⁹⁵

Uiteindelijk gaf het historische argument de doorslag. Von Saher en Hazenkamp kregen slechts vergunning om voor de tijd van één jaar louter afgietsels te vervaardigen van de op Java

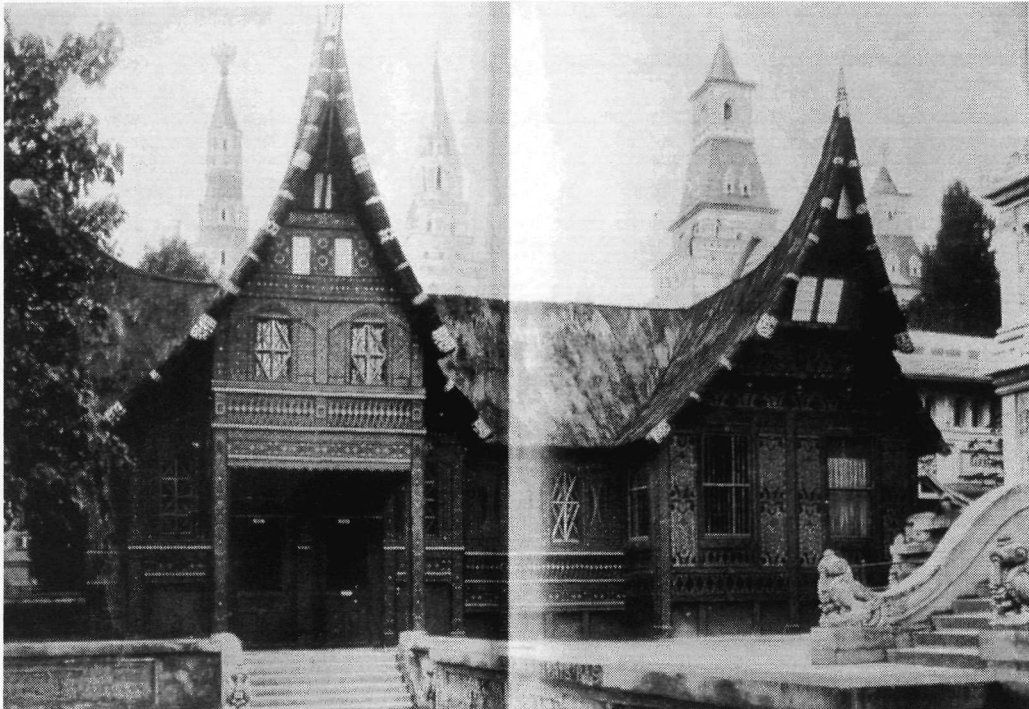
aanwezige hindoebeelden en -tempels. Ze mochten geen stukken meenemen.⁹⁶ Welke plaats kreeg hun archeologische missie, en de gereconstrueerde Candi Sari nu in Parijs?

5. Opbouw en aanzien van de Nederlandse koloniale afdeling

Op de mooie panorama-foto's genomen vanaf het Champs-de-Mars gaat Nederlands koloniale trots geheel verscholen achter de bomen van het Trocadéro. Wie echter vanaf het Trocadéropaleis de heuvel afdaalde vond direct aan zijn linkerzijde de Nederlandse koloniale afdeling, onder de Russische Kremlintorens en naast het paleis en het Boerenhuis van Transvaal. Langs het middenpad stonden twee Sumatraanse huizen met hun ingangen tegenover elkaar, als wachtters voor het pronkstuk van de Nederlandse koloniale afdeling: de Candi Sari. Daarin huisde een verzameling afgietsels van andere Hindoe-Javaanse en boeddhistische tempels van Java, voor het eerst te zien in Europa.

Deze wereldse Candi Sari zou een letterlijke reconstructie moeten zijn van het origineel, "zooals deze zich ongeveer tien eeuwen geleden, moet hebben voorgedaan" - in zijn onaangetaste vorm dus. Het tegendeel was bijna waar. Het voetstuk en de trap, bij het origineel te zeer gehavend door de tijd, waren ontleend aan Candi Plaosan, een in bouwstijl en afmetingen vergelijkbare tempel op het Prambanan. Ter wille van het effect was de steenkleur van Candi Sari te Parijs lichter gemaakt dan die van het origineel op Java in 1900. Voor de verlichting van het interieur kreeg de tempel een glazen dakbedekking, die van buiten onzichtbaar bleef. Ten slotte rustte zij op een extra voetstuk, waarvan de wanden bekleed waren met afgietsels van de Boroboedoer, die in 26 panelen de levensloop van Boeddha uitbeeldden. Dankzij een ruim voorterras waren deze goed zichtbaar vanaf de hoofdentree van de Nederlandse koloniale afdeling. De daar posterende twee Raksasa-beelden - replica afkomstig van Candi Sewu - betrokken de twee Sumatrahuisen bij deze gerecreëerde tempelhof. Vanaf het terras voerden twee stenen trappen naar de ingangen van de Sumatraanse huizen. Beide paviljoens waren net als de Candi voorzien van een glazen dak. Geveerd houtsnijwerk en afgietsels van huizenwanden van de Padangse bovenlanden sierden de buitenwanden.⁹⁷

Voor kenners gaf het aanzicht van de Nederlandse koloniale afdeling een duidelijke tweedeling. In contrast met de oudheid van Candi Sari, dienden de twee Sumatraanse huizen als een illustratie van het pittoreske etnografische heden (uiterlijk) en het koloniaal bestuurlijke heden (door de daarin te bezichtigen tentoonstelling).⁹⁸ [Afbeelding 4.6] In de Sumatraanse huizen kreeg de Hindoe-Javaanse oudheid bovendien een nieuw jasje: de papieren wandversieringen van C.A. Lion Cachet bewezen de directe toepasbaarheid van de Hindoe-Javaanse versieringskunst voor de stoffering van het moderne westerse binnenhuis. Het hoger gelegen Sumatraanse huis, noordelijk paviljoen genoemd, was officieel bestemd voor de (Franse) klasse 113: ('Kolonisatie').

4.5 Het Sumatraanse huis, Parijs 1900

In het lager gelegen zuidelijk paviljoen huisden klasse 114: ('Koloniaal materiaal') en klasse 115: ('Producten in het bijzonder bestemd voor de uitvoer in de koloniën').⁹⁹

Als officiële catalogus van de Nederlandse koloniale afdeling diende de *Guide à travers la section des Indes Néerlandaises* - de beoogde opvolger van het kloeke werk van P.J. Veth bij de tentoonstelling van 1883. Hiermee wilde de koloniale commissie een wetenschappelijke toelichting geven op de inhoud en betekenis van de Nederlandse koloniale afdeling. Deze handleiding maakte vooral duidelijk hoe serieus en grondig de organisatie haar werk had aangepakt. Gebruikersvriendelijk was dit werk verder niet. De ordening ervan strookte niet met de daadwerkelijke opstelling in de verschillende paviljoens, en om de *Guide* op waarde te schatten moest de bezoeker deze eigenlijk bestuderen in de koloniale bibliotheek die was ingericht in het noordelijke Sumatraanse paviljoen. Daar zou hij ook de speciaal daarvoor samengestelde boekencatalogus en bijbehorende boeken bij de hand hebben, waarnaar de *Guide* meermalen verwees.¹⁰⁰

De *Guide* legde bij dit al de nadruk op de koloniale actualiteit in de Nederlandse koloniale afdeling.¹⁰¹ Niet alleen de economische en wetenschappelijke opmars van de Europese ondernemers beloofde zij in beeld te brengen, maar ook het onderwijs en de sociaal-economische zorg ten behoeve van de inheemse bevolking (zoals de spaar- en kredietbanken) - in wezen vertoon van de ethische belofte. Voor etnografie - als weergave van de bestaansmiddelen - was minder ruimte uitgetrokken. Wél kregen de culturele en religieuze praktijken van de inheemse bevolking ruime aandacht. Impliciet wees dit op het gedachtegoed van associatie. In de nijverheid kon het koloniale bestuur verbetering brengen, voor cultuur en religie het respect bewaren.

Hoe duidelijk was de ordening van de Nederlandse koloniale afdeling nu in werkelijkheid? Wanneer we ons aan de Franse indeling houden, dan toonde de eerste zaal van het Noordelijk paviljoen voorbeelden van kolonisatie (klasse 113). Hier gaf een decoratieve wandkaart van de Nederlands-Indische Paketvaartmaatschappij, niet alleen een duidelijk idee van "de routes harer stomers", maar ook van het bereik van de Nederlandse koloniale onderneming. Daartegenover pronkte een reliëfkaart van de beroemde Anei-kloof te West-Sumatra, namens het topografisch bureau van Batavia. (Deze verbeeldde tevens een persoonlijk wapenfeit van IJzerman. Bij de aanleg van de spoorlijn naar de Ombilin-kolenvelden was deze kloof onder zijn leiding met succes overbrugd, na een alles vernielende overstroming.)¹⁰² Op de tafels tegen de wanden toonden een maquette van het Marine-établissement te Soerabaja, en verschillende modellen van forten en barakken de middelen van handhaving en verdediging (zowel tegen de buitenlandse als tegen de inheemse vijand).

In het midden van de ruimte bewaarden twee vitrines monsters tabak uit de oostkust van Sumatra en erts uit Suriname. Modellen van het militaire kampement te Tjimahi, van het hospitaal te Magelang en van een Liberia-koffieabriek verbonden daar drie verschillende leidmotieven van kolonisatie. Kaarten aan de wanden gaven verder een overzicht van de Indische

landbouwondernemingen en het Indische mijnwezen, de spoor- en tramlijnen, en de post- en telegraafdiensten. Tweehonderd proefmonsters en zestien verschillende voorbeelden van schadelijke insecten, ingezonden door de suikerproefstations uit Oost- en West-Java, getuigden van het modern wetenschappelijke onderzoek naar, en de preventie van rietziekten. In de glazen kasten aan de wanden bevonden zich de *evergreens* van voorgaande koloniale vertoningen; plattegronden en botanische tekeningen van de Plantentuin te Buitenzorg, naast een verzameling Oost- en West-Indische houtsoorten. Nieuwer waren de gegevens over de Ombilin-kolenmijnen: kaarten en plattegronden die ligging en bereikbaarheid aangaven - opnieuw met een knipoog naar het werk dat IJzerman daar verricht had. Een kaart van de diepzeepeilingen van de recente Siboga-expeditie maakte ten slotte gewag van het wetenschappelijk onderzoek hieromheen.¹⁰³

Verdwaald tussen al deze voorbeelden van bekende en moderne vormen van kolonisatie vielen de modellen van bamboebruggen, en typen inheemse woningen uit klasse 114 (koloniaal materiaal), als illustratie van de leefwijzen en bouwtechnisch kunnen van de inheemse bevolking enigszins uit de toon. Dit was een gevolg van ruimtegebrek in het zuidelijk paviljoen, maar het zorgde wel voor een leuk contrast met de modellen van moderne marine en militaire etablissementen.

Pronkstuk van het noordelijk paviljoen was de leeszaal. Architectonisch vormde deze weer een toonbeeld voor de toepasbaarheid van de Javaanse bouw- en versieringsstijlen voor het moderne interieur. De houten zoldering was vervaardigd naar het voorbeeld van de *pendopo* van de kraton van Yogyakarta. Eigentijdse typisch Javaanse decoratievormen (wandschotten van Javaans houtsnijwerk), oud-Hollandse koloniale meubelen en een modern tapijt uit Amersfoort met 'sarong-motieven', gaven gezamenlijk een nieuwe uitstraling aan deze ruimte. Inhoudelijk gaf de leeszaal de wetenschappelijke onderbouwing van de Nederlandse koloniale afdeling. Hier huisde een bibliotheek met kaarten en studies van de Nederlandse koloniën, een catalogus, en een bibliothecaris.¹⁰⁴ Veel van wat de organisatie blijkens de *Guide* wilde laten zien op het gebied van ontwikkelingsbeleid - onderwijs, economische zorg (de instelling van spaar- en kredietbanken), infrastructurele werken en irrigatieprojecten - ging hier tussen al die geleerdheid schuil, verborgen in brochures, tabellen, tekeningen en fotoalbums.

In het zuidelijk paviljoen (114: koloniaal materiaal en 115: uitvoerproducten) trok "het Balineesche pantheon" meteen de aandacht, een collectie beelden van Hindoe-Balinese goden en halfgoden, die Pleyte speciaal voor de tentoonstelling op Bali verzameld had. Daarnaast herinnerden drie vrouwenfiguren in Balinese "princessengewaden", in bruikleen afgestaan door koningin Wilhelmina, aan het eerbetoon van de onafhankelijke vorsten van Tabanan, Klunkung en Badung aan de Nederlandse vorstin. De beschrijving van dit paviljoen in het *Verslag* is tamelijk chaotisch. Het hier getoonde bestond uit etnografisch getint materiaal aan de ene kant, en bodem- en handelsproducten aan de andere kant, echter door elkaar opgesteld. Tot de eerste groep behoorde de "bijzonder belangrijke verzameling ethnographische voorwerpen uit de minst

onderzochte gedeelten van Oost-Indië", sommige bijeengebracht tijdens de Siboga-expeditie. Van A.W Nieuwenhuis' 'Dwars door Borneo'-expeditie (1896-1900) was hier evenwel niets te zien, volgens opmerkelijke tijdgenoten een gemis.¹⁰⁵ Daarnaast vielen hier de inzendingen op van twee apart genoemde inheemse vorsten. De regent van Bandung stuurde een verzameling muziekinstrumenten; de susuhunan van Solo zond - traditiegetrouw - zijn eretekens: pajongs, een gouden toernooizadel en daarnaast wajang- en topengspelen en theaterkostuums. De pajongs schikten zich naar een trofee; de wajangpoppen lieten, aan een fries bevestigd langs de gehele linkerwand, opeenvolgende tonelen uit een Oudindisch drama zien. Naast een aantal voorbeelden van ivoorbewerking, zilver- en goudsmeedwerk, weefsels (stoffen en kleding) was hier ten slotte een grote, goed toegelichte collectie batik te zien. Deze laatste sierde het geheel niet langer als een onderdeel van het inheemse leven, zoals in 1883, maar als een bijzondere artistieke bedrijfstak, met rijke lokale variaties.¹⁰⁶

Zoals alle recente wetenschappelijke ontdekkingen en trofeeën, getuigden ook de Indische grondstoffen in het paviljoen van het expansieve stadium van de koloniale onderneming in Nederlands-Indië. Te zien waren onder meer de door de staat aangekochte boormachine voor onderzoek naar tin op het eiland Banka, monsters van producten uit Celebes, Palembang, Suriname, Curaçao en Ambon, een opstelling van de thee- en koffiecultuurmaatschappij Parakan Salak, en een aparte tentoonstelling van de cultures en producten van de Indische archipel. Naast oude bekenden: koffie, thee, foelie, nootmuskaat, suiker, cacao en indigo, lonkten nu ook de nieuwere uitvoerproducten: kina, olie, goud en zilver. Hiertussen vertegenwoordigden pakken rijst en rotan de inheemse landbouw en nijverheid. Als menswetenschappelijke trofee, enigszins merkwaardig in deze ruimte, overzag een door Dubois ontworpen reconstructie van de *Pithecanthropus Erectus* dit geheel.

Verborgene deugdzzaamheid

Wanneer we de Nederlandse koloniale afdeling overzien, wat valt dan het meeste op? Was er inhoudelijk een duidelijke verandering zichtbaar ten opzichte van de eerdere Nederlandse koloniale vertoningen op wereldtentoonstellingen? Bij nader beschouwing leek deze vertoning toch niet veel meer dan een uitgebreide versie van de koloniale tentoonstelling te Amsterdam: met wat plichtmatige informatie over het Nederlands gezag en de koloniale ontginning ter plaatse, economisch waardevolle producten van de natuurlijke wereld, en beelden van het leven en bedrijf van de inheemse bevolking. Het aandeel handelsproducten en grondstoffen - altijd al groot - was nu verrijkt met enkele succesvolle nieuwkomers zoals kina, steenkool en olie. De grotere economische bemoeienis van de staat was te zien aan de inzendingen van haar verschillende diensten - al moest men voor bepaalde projecten zoals irrigatie de nodige studietijd uittrekken in de leeszaal. Over onderwijs en economische zorg voor de inheemse bevolking was het getoonde verhaal minder duidelijk, en stukken minder zichtbaar. De *Guide* gaf wel korte

schetsen van recente initiatieven op deze gebieden; tastbaar materiaal was alleen te vinden in de bibliotheek in de vorm van brochures en diagrammen. De intentie om een ethische boodschap uit te dragen was er dus wel, maar overtuigend materiaal was misschien wel letterlijk niet voorhanden.

In tegenstelling tot het voornemen van de organisatie kregen etnografische voorwerpen wel degelijk een prominente plaats. Het beeld van de inheemse beschaving leek hier echter scherper uitgekristalliseerd dan op de vorige koloniale afdelingen. Voor het eerst was een duidelijk onderscheid te zien tussen een hoogstaande elitecultuur enerzijds (de Candi Sari als cultuurproduct van het verleden; de *Wayang* uit de kraton van Solo als een voortlevende hoftraditie, geworteld in oude Hindoe-Javaanse mythen) en 'primitieve' maar evengoed respectabele volksproducten anderzijds (de sierlijke houten huizen van Sumatra; het Balinese panthéon; de batik-collectie). Deze ordening sluit aan op de associatiegedachte: de elite trad hier ten tonele als drager en bewaker van de respectabele oude Hindoe-Javaanse beschaving, dus als een mogelijke schakel naar het westers koloniale bestuur. Het nog in ontwikkeling zijnde westerse onderwijs voor de inheemse bevolking was ook op deze elite gericht. Het Javaanse volk verscheen hier als de nijvere producent van voorwerpen (tevens handelswaar) waarin de Hindoe-Javaanse kunstuitingen waren te ontdekken. Deze kunstvorm bleek bovendien toepasbaar in westerse bouw- en decoratievormen, zoals getoond in de bibliotheek (de houten zoldering; de wandschotten van Javaans houtsnijwerk; en het tapijt met sarong-motieven) en in de papieren wandversieringen van Lion Cachet.

En dan wat ontbrak. Geen in het oog springend eerbetoon aan recente militaire overwinningen, géén overtuigende ethische gedachte in dit geheel. De enige opvallend nieuwe bijdrage bleef de oudheidkundige vertoning. Candi Sari was ook de feitelijke publiekstrekker. Wat was daarvan de betekenis?

6. De glanspapieren en institutionele nasleep

"Haar te behouden voor ons land, haar hier, ter verrijking van aller kennis onder de oogen te kunnen brengen van de duizenden, die het voorrecht missen moeten om zelf op te gaan naar Frankrijks hoofdstad"¹⁰⁷

In 1901 verscheen het plaatwerk *De versierende kunsten in Nederlandsch-Indië* van Von Saher, om de "verdiende sympathie" op te wekken, en begrip voor de grote artistieke waarde van de eigenaardige kunstrichting die zich ten tijde van het Hindoetijdperk op Java ontwikkeld had, uit specifieke maatschappelijke en religieuze toestanden, "welke zo weinig met het westen overeenstemmen." Het Nederlandse publiek kon hierin nog eens op zijn gemak reproducties van de te Parijs getoonde reproducties in ogenschouw nemen. Rouffaer besprak dit werk voor *De Gids*, waarbij hij van de gelegenheid gebruikmaakte om op te roepen tot gestructureerde

overheidsbemoeienis bij de Javaanse monumentenzorg.¹⁰⁸ In hetzelfde jaar werd de 'Commissie in Nederlandsch-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera' ingesteld, bij gouvernementeel besluit van 18 mei, no 4., waarmee de regering zich officieel committeerde aan de oudheidkundige studie en zorg in Nederlands-Indië. Ze was belast met het samenstellen van de archeologische en architectonische beschrijvingen van de oudheden op deze eilanden (tot 1905 geleid door J.L.A. Brandes; vanaf 1910 onder leiding van N.J. Krom). Historiografische werken over het oudheidkundig onderzoek in Nederlands-Indië leggen een rechtstreeks verband tussen de presentatie op de Parijse wereldtentoonstelling en de instelling van deze commissie.¹⁰⁹ Wat betreft de beoogde institutionalisering van de Indische archeologische wetenschap leek de organisatie dus in haar doelstellingen geslaagd.

Concurrentie, of een mogelijkheid om de eigen prestaties te vergelijken met die van andere koloniale mogendheden, had hier overigens ook zijn werk gedaan. In de totstandkoming van de Oudheidkundige Commissie geven Krom (1920) en Bernet Kempers (1978) de hoofdrol aan IJzerman, die bij de minister van Koloniën Cremer drie nota's indiende; één over de kosten van hemzelf, één van Groneman over de wenselijkheid van systematische opneming en één van Rouffaer over de Britse archeological Survey. Als inspiratiebron golden bovendien de artikelen van Kern over de oudheidkundige organisatie in Frans Indo-China en van Serrurier over de "droevigen toestand" van de voornaamste Midden-Javaanse monumenten.¹¹⁰ Naar aanleiding van een studiereis van N.J. Krom naar Brits India en Frans Indo-China werd bij gevolg van gouvernementeel besluit van 14 juni 1913 de 'Oudheidkundige Dienst' ingesteld.¹¹¹

De Hindoe-Javaanse oudheid kreeg in Nederland verder gehoor door de met veel ruchtbaarheid begeleide voorexpositie van Indische afgietsels in het Haarlemse Museum van Kunstnijverheid in 1899, en een na-expositie in het Stedelijk Museum te Amsterdam in 1901. In dat jaar opende in het Stedelijk Museum te Amsterdam 'De Indische Tentoonstelling'. De Hindoe-Javaanse oudheid, de belangrijkste cultures en de 'overblijfselen van het Hindoeïsme in den tegenwoordigen tijd' werden hier opnieuw in het zonnetje gezet. De etnografische zalen waren bovendien verrijkt met de voorwerpen die A.J. Nieuwenhuis verzameld had tijdens zijn 'Dwars door Borneo'-expeditie - door Schmeltz zo jammerlijk gemist in Parijs. Deze tentoonstelling was het initiatief van enkele Amsterdamse heren (waaronder bankdirecteur N.P. van den Berg, IJzerman en het liberale kamerlid en ondernemer Hubrecht) die de voor Parijs vergaarde koloniale verzameling wilden behouden in een op te richten museum voor land- en volkenkunde in Amsterdam. Zij hadden de beschikking gekregen over de voorwerpen die na sluiting van de Parijse tentoonstelling in handen van de regering waren gekomen. Particuliere inzenders, waaronder susuhunan Pakubuwono X, verlengden de termijn van hun bruikleen. Van de organisatie voor de Nederlandse vertegenwoordiging te Parijs kreeg de commissie voor de Indische tentoonstelling officieel het recht op het aanvankelijk aan het museum van kunstnijverheid toegezegde saldo, "tenzij zich op dat moment reeds een commissie voor de

stichting van het koloniaal museum te Amsterdam als zedelijk lichaam heeft geconstitueerd". Drie jaar later kwam het tot f 17.188, 35⁵ opgelopen saldo in handen van het stichtingsbestuur voor een museum voor land- en volkenkunde te Amsterdam, uitsluitend daarvoor te besteden, "als middel tot verspreiding van meerdere kennis". De Nederlandse koloniale afdeling op de Parijse wereldtentoonstelling kreeg zo een duurzame vorm in wat het 'imperiale' Koloniaal Instituut te Amsterdam zou worden. Weliswaar werd dit pas in 1926 geopend, maar de grondleggers vonden hun directe inspiratie, materiaal en bovenal overtuigingskracht in en door Parijs, waaraan sommigen zelf een bijdrage hadden geleverd.¹¹²

7. Behoudzucht en ontwikkelingsdrang: de receptie van de koloniale afdeling

Wanneer men afgaat op de commentaren in de Nederlandse pers op de Nederlandse koloniale afdeling, dan was zij met glans geslaagd. Uit deze tentoonstellingsverslagen blijkt daarnaast de heftigheid van het nationalisme en internationale wedijver die op de *exhibition du siècle* en daarbuiten gestalte kregen. Met name Duitsland - met vloot- en industrievertoon zeer aanwezig op de tentoonstelling - en Engeland vanwege de Boerenoorlog,- konden rekenen op soms triomfantelijk geuite negatieve aandacht. Al gedurende de periode van voorbereiding maakten de Nederlandse kranten hun publiek warm voor de "clou" van de eigen Nederlandse afdeling op de *Exposition du siècle*, opnieuw afkomstig van Indië. De verwachtingen waren daarom voor de opening al hooggespannen.

Hoewel het precieze bezoekersaantal van de Nederlandse koloniale afdeling in 1900 niet bekend is, zal deze bij lange na niet zo succesvol zijn geweest als die van 1889.¹¹³ Over de samenstelling van het publiek valt sowieso weinig te zeggen. Net als in 1889 wijzen opgeschreven waarnemingen - zoals "de massa der onbeschaafden [of, MB] de goedonderwezen, welopgevoede vreemdelingen, die weinig van onze koloniën weten", "lieden van kunstzin en smaak", "ernstige anthropologen" en (toch ook) "iemand die zich in doorsnede niet, zonder bepaalde aansporing, aan diepgaande studie bezondigt"¹¹⁴ - vooral op meningen en (opvoedkundige) doelstellingen van de schrijverslieden die een kijkje namen op de Nederlandse koloniale afdeling.

Het betrokken en dus kritische oordeel van journalisten en (koloniale) deskundigen is niet per se representatief voor dat van 'de gemiddelde bezoeker'. Toch kan op basis van hun commentaren een en ander geconcludeerd worden over de betekenis van deze Nederlandse koloniale afdeling. Wat ten eerste opvalt is een grote algemene bewondering voor de getoonde reconstructies van de kunstwerken van de Hindoe-Javaanse oudheid. Daarnaast vond een aantal critici de Nederlandse koloniale afdeling in haar geheel niet modern of actueel genoeg. Zij hadden liever voorwerpen gezien die het belang van de koloniale handel en het voortgaande wetenschappelijke onderzoek duidelijk onderstreepten. Deze ogenschijnlijke botsing van geesten lijkt opnieuw illustratief voor het idee van Anderson, namelijk dat rondom 1900 de luide roep om koloniale modernisering

gepaard gaat met een conservatief getinte belangstelling voor het verre verleden. Wellicht kan de receptie de betekenis van die belangstelling verhelderen. Waarom was die Hindoe-Javaanse oudheid dan eigenlijk zo bewonderenswaardig? En waarin vonden critici de tentoonstelling niet modern genoeg?

7.1 De fascinatie voor de Hindoe-Javaanse oudheid

De belangstelling voor de Hindoe-Javaanse tempelkunst is voor een groot deel te verklaren door het nieuwe ervan. Op de openingsdag van de Nederlandse koloniale afdeling maakte een pamflet bekend dat de Candi Sari, en de aldaar opgestelde kunstvoorwerpen, “voor het eerst” in Europa waren te aanschouwen. Bezoekers konden dit in de officiële *Guide* lezen.¹¹⁵ Deze informatie duikt zo vaak op - zowel in Nederlandse als in Franse commentatoren op de Hindoe-Javaanse tempelkunst - dat er meer aan de hand moet zijn dan ‘kopieerlust’. De commentaren vermelden in veel gevallen dat enkele Nederlanders speciaal naar Nederlands-Indië waren afgereisd om deze Hindoe-Javaanse kunstschaten bijeen te brengen, met name E. von Saher, en voor ‘het Balinese panthéon’ C. Pleyte.

Deze nadruk op het nieuwe van het zeer oude en het daaraan gekoppelde romantische beeld van de ontdekkingsreiziger zijn begrijpelijk in de context van de bestaande fascinatie voor de Grieks-Romeinse oudheid, en de heldenverering rondom de Duitse amateur-archeoloog Heinrich Schliemann, ontdekker van Troje. De reclame “voor het eerst in Europa” lijkt in dit verband te duiden op de internationale concurrentieslag die, al dan niet parallel aan de koloniale expansie, in onderzoek/opgravingen in Griekenland, Noord-Afrika, het Midden-Oosten en Azië plaatsvond. Bij het zien van de tempelfragmenten in het ‘archeologische’ museum in de Candi Sari maakte de Franse schrijver Jorde in een overzichtswerk van de tentoonstelling bijvoorbeeld de vergelijking met “un Olympe singulièrement touffu”.¹¹⁶

Enkele Franse besprekingen waren lovend over de getoonde oudheid op de Nederlandse koloniale afdeling. Vermoedelijk zijn deze gebaseerd op Nederlandse informatie. Charles Lavigne, die aan het *Livre d'or de l'exposition de 1900* een bijdrage leverde over de Nederlandse koloniale afdeling, noemde als informant baron van Asbeck. Voor hem representeerde Candi Sari een verloren, achtenswaardige kunst en beschaving “[...]Tous les fragments, vestiges vénérable d'une civilisation et d'un art disparus forment isolément des objets d'art inédits, dont jusqu'à présent aucun spécimen n'a été introduit en Europe et dont la primeur sera offerte aux visiteurs de l'Exposition universelle de 1900”.¹¹⁷ Jorde vertrouwde voor zijn historische beschrijving van de Candi Sari echter op de informatie van Raffles. Naar aanleiding van de afgietsels van de Boroboedoe memoreerde hij deze tempel: “[...]comme une des plus brillantes manifestations du génie bouddhique [...] Ce n'est pas la profusion des sculpture qui force l'administration du voyageur, mais la perfection de l'exécution, la science de la composition, la vérité, le sentiment

des scènes figurées. On voit se dérouler, en longues théories, la légende du Bouddha, l'histoire de Çoudhonna, son père, de la Reine Maya, sa mère; l'annonce de l'incarnation d'un dieu et l'épopée entière du Çakia-Mouni se déroulant en seize trente-six tableaux qui comportent environ vingt-cinq mille figures en haut relief." Volgens Jorde was dit archeologisch museum niet alleen van belang voor de wetenschap, maar ook voor een groter publiek, vanwege het schone, het ware, het vreemde en het onverwachte van een kunstvorm en een beschaving "qui diffère si grandement de notre façon de voir et de sentir."¹¹⁸

De Nederlandse tempel

"Het is wonderlijk als men deze werken vergelijkt met wat er in diezelfde tijd [...] in Europa gemaakt werd. Is het niet merkwaardig, dat onder zoo geheel verschillenden hemel, in zoo ver uit elkaar liggende tijden, de vormen en opvattingen zich bijna zoo letterlijk herhalen. Ik geloof dat er zelden in Holland zoo belangrijke dingen, ons uit Indië overgezonden te zien zijn geweest"¹¹⁹

In *Het Centrum* wees de kunstenaar Th. Molkenboer¹²⁰ op het belang van de Haarlemse voorvertoning van de Indische afgietsels, voor het eerst in Nederland te zien: "Ze zijn nieuw, en voor ons onbekend, misschien maken ze daarom dubbel sterken indruk [...] die ornamentaties, ze zijn majestueus, die brokken architectuur, die bekroningen van tempels, die nissen met starre goden gestalten. Het geheel betovert u en het is eigenaardig hoe deze werken van zoo oude cultuur, van ongeveer acht of negen eeuwen na Christus (naar onze jaartelling) dikwijls vormen laten zien en van opvattingen getuigen, die eerst eeuwen later in onze westersche beschaving op bijna gelijke wijze terugkeren." Naar zijn idee getuigden de stukken van een ongekennde verbeeldingskracht en rijke geest. Hij zette hiermee aan tot het zelfrelativerende besef dat Nederlands-Indië een eigen, hoogstaande beschaving kende, die bovendien veel ouder was dan de westerse.

Molkenboer was niet de enige die met veel ontzag over de hier tentoongestelde reproducties van de oude Hindoe-Javaanse en boeddhistische tempelkunst sprak. De meeste commentatoren benadrukten het nieuwe hiervan ten opzichte van de (gereconstrueerde) levende dorpen op de voorgaande wereldtentoonstellingen. Molkenboer zelf schetste deze overgang van dorp naar tempel als één van het natuurgetrouwe schilderachtige, naar het monumentale en kunstrijke. Een recensent van het *Algemeen Handelsblad* zag deze stap als een vooruitgang, waarmee Nederland zich opnieuw zou gaan onderscheiden: "Achtereenvolgende wereldtentoonstellingen hebben van verschillende koloniën zoveel dorpen te zien gegeven, dat hiervan het nieuws al af is. De ontdekking, in het laatste tiental jaren gedaan, van een groot aantal hindoemonumenten uit de Hindoeperiode [hebben de commissie op het idee gebracht] zoo'n bouwwerk naar het Trocadéro over te brengen, waar het zeker lang geen slecht figuur zal maken" aldus zijn verder lovende bespreking van de voorexpositie in Haarlem. Hij wees op het aristocratische karakter van deze tempelkunst: "Reeds bij oppervlakkige beschouwing wordt men getroffen door den adel die deze

oude kunstwerken in zich hebben. Zoo'n godenfiguur zit in haar nisje met een staatsie en een majesteit, die bewondering afdwingen. In de gelaatstreken heerscht rust en zekerheid van doen die getuigenis afleggen van de groote vaardigheid en het artistiek kunnen der beeldhouwers." Op esthetisch niveau waardeerde hij de combinatie van logica én gratie in het werk van de hindoeïstische bouwmeesters. "De verhoudingen zijn verbazend juist, ieder dingetje werkt mee aan het geheel, springt niet opdringerig naar voren." Nederlands-Indië bleek te kunnen bogen op een hoogstaande beschavings- en kunstvorm: aristocratisch en klassiek.

Het bijzondere van de Hindoe-Javaanse tempelkunst voor de bovenstaande beschouwers lag juist ook in haar oudheid, in de kunstwaarde en in het diep-religieuze gedachtegoed waarvan zij doordrongen leek. Het ging hier niet langer om een exotische aardigheid zoals de kampong, maar om een kunst- en beschavingsvorm die serieuze hoogachting en studie waard was.

Nationaal sentiment, cultuurkritiek en ethische kritiek.

Verweven met een nationalistische sentiment lijkt de bewondering voor de Javaanse tempel nauw samen te hangen met opgemerkte negatieve kanten van de verworvenheden van de eigen beschaving, die de wereldtentoonstelling op karikaturale wijze uitvergrootte. Eugène Bunge, redacteur van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, schatte de Candi Sari hoog verheven als de rechtmatige trots van Nederland, "minachtend neerziende op de wufte omgeving rondom", temidden van de vele kermisvertoningen op de Parijse tentoonstelling. "Zooals het heiligdom daar staat, geeft het met eene getrouwe nauwgezetheid, die karakteristiek is voor Nederland, zonder eenige fantastische aanvulling, die een ander land allicht niet had laten ontbreken, de werkelijkheid weer. Gelijk de verwonderlijk schoone overblijfselen der Hindoe-Javaansche bouwkunst op Java nog bestaan, zóó, vinden wij die hier op het Trocadérolein terug." Fijntjes voegde Bunge hieraan toe dat het de commissie er deze keer om te doen was niet zozeer een beeld te geven van de materiële rijkdom van de Nederlandse koloniën, als wel van de kunstschaten. Het eerste was genoegzaam bekend bij de Fransen en de Duitsers, aldus Bunge, waarbij hij wees op "eene gangbare meening [...] dat Duitschland Nederland wel zou willen inslokken, alléén om die "riches colonies" te verkrijgen." Bunge prees het streven van de commissie om op het bestaan van de overvloed van kunst te wijzen, "[...] dien te leeren kennen en te doen bewonderen, wat één en hetzelfde was; daardoor het verlangen op te wekken om méér daarvan persoonlijk te gaan bezichtigen en zodoende den kunstliefhebbers, den reizigers, die voor iets anders gevoel hebben dan voor weelderige hotels, den weg te wijzen naar de ook in dit opzicht zoo rijke Nederlandsche Oost."¹²¹

Bunge had veel lof voor de oude kunst der hindoe's op zich, die, "op Java onder den invloed der inboorlingen als Hindoe-Javaansche kunst tot hoogen bloei geraakt", geen verval kende. Het Javaanse karakter ervan maakte deze Hindoekunst behalve oud ook zeer bijzonder. Doordat de hindoes plotseling uit Java waren verjaagd had hun kunst geen tijd gehad om te lijden. Zij lieten

hun werken na, die, in "voleindige schoonheid" nog steeds aanwezig waren op Java, "[...]verminkt misschien door baldadige hand, maar niet ontaard, zuivere en onverzwakte vertegenwoordigers van den bloeitijd der kunst." Voor Bunge lag het belang van deze kunstwerken dus vooral in hun "eeuwigheidswaarde", die de tand des tijds ook nog letterlijk had kunnen doorstaan - in tegenstelling tot het vluchtige en vlakke van de eigen moderne beschaving.

De poging om het hogere, schone en zuivere van de oude Hindoe-Javaanse cultuur te imiteren viel om dezelfde cultuurkritische redenen niet altijd in goede aarde. De in Nederlands-Indië geboren journalist en avonturier J.F. Scheltema, die later zijn persoonlijke bewondering voor de oude Javaanse tempelkunst zou bezegelen in het boekwerk *Monumental Java* (1912), kon de Candi Sari, zoals die in Parijs verzezen was, maar matig waarderen. Weliswaar zag hij dat deze een gunstig tegenwicht vormde van "het eerste gerecht der indo-chineesche tafel, de koninklijke pagode, het juweel van Pnom-Penh", maar verder meende hij dat over dit "suikerbakkersdingsigheidje in de taart der wereldkermis" te veel ophef was gemaakt (onder meer door het *NRC* van 18 mei). "Het misstaat, verlaagt, werkt op den beschouwer die het origineel kent, zoo lachwekkend als de potsierlijke vertooning eener donkergetinte schoone in het hagelblanke pakje waarmee zij als bekeerlinge ter eerste communie gaat."¹²²

Scheltema's uithaal tegen het onechte van de tempel paste in zijn algemene kritiek op het barokke aanzien van de tentoonstelling. Hij erkende dat dergelijke vulgarisering van "het plechtige klooster" nu eenmaal hoorde bij de lichtzinnigheid van wereldtentoonstellingen. Dit maakte zijn eindoordeel over deze imitatie-tempelkunst uiteindelijk positief. Terwijl de Zwitsers aankwamen met hun bergen, brachten "wij", aldus een toch door nationale trots bevangen Scheltema, met "den gloed van ons Insulinde, fonkelend uit het Oosten rond het groote licht van Azië, den Boeddha, een machtige schittering die velen der tentoonstellingsbeschrijvers geducht op het brein sloeg. Dientengevolge een begeesterd fabelen, grondslag van het succes onze koloniale afdeling", waarmee hij overigens ook doelde op de vele misvattingen die tot in de *Guide bleu Figaro* aan toe werden geschreven naar aanleiding van de Nederlandse koloniale afdeling.¹²³

Het architectonisch tijdschrift *De Opmerker* was in dit opzicht nog kritischer. Volgens een redacteur was de *Exhibition du siècle*, in de algemeen neergaande lijn der wereldtentoonstellingen, verzand in plat en onecht effectbejag. Nederland, dat nog van geluk mocht spreken dat het ontbrak op de *Rue des nations*, vormde hierin op het Trocadéro geen uitzondering. Waar de verslaggever zich het meest aan stoorde was dat Nederland hier pronkte met andermans veren. "[...] is het eigenlijk niet heiligschennis, dat wij nu, om reclame te maken, pronken met afgietsels van tempels, die wij niet gebouwd hebben, waarop wij geen ander recht hebben, dan wat het bezit van Java als kolonie ons verschaft?" Voor hem representeerde de tempel dus niets Nederlands. Nederland had zich naar zijn idee bovendien niet moeten verlagen door zo mee te gaan in de concurrentiestrijd "met Frankrijk, Duitsland en de andere landen wier koloniën in

omgekeerde redenen staan tot de ophef, die ervan gemaakt wordt [...] Aan de gamelang en de dansmeisjes hebben wij niet meer genoeg. Ook Boeddha moet zich er toe lenen, den roem van Nederland te openbaren. Van het Trocadero naar de eigenlijke ingang aan de Place de la Concorde is een hele afstand. Maar tusschen de Boeddha en de Parisienne nog meer. Zij dienen echter beide als reclamemiddel." Droogjes voegde hij hieraan toe dat de laatste, vooral in levende lijve, betere zaken maakte dan "den Indischen vorstenzoon".¹²⁴

Zo duurzaam en tijdsloos als de tempelkunst was op Java, zo alledaags en vluchtig consumeerbaar werd zij ironisch genoeg in Parijs. En passant vermeldde Bunge dat de kopieën van de 26 bas-reliëfs van de Boroboedoer hier "als decoratie" te koop werden aangeboden voor 75 francs per stuk, "een welkome aanwinst [...] voor lieden van kunstzin en smaak" aldus Bunge, die zag dat enkele van de stukken herhaaldelijk verkocht werden. En zoals de tempelkunst volgens Bunge een welkome aanwinst was in de smaakvolle Europese huiskamer, zo kon hij zich ook goed voorstellen dat "deze of gene" de Sumatraanse huizen zou laten nabouwen, "als chalet voor zomerverblijf."¹²⁵

7.2 Moderne ondernemerszucht: economische en ethische kritiek

Over de rest van Nederlands koloniale afdeling waren Nederlandse commentatoren ambivalent of tegenstrijdig in hun waardering. Sommige critici misten reclame, anderen prezen juist de bescheiden toon van de opstellingen in de Sumatraanse paviljoens. Sommigen zagen te weinig van hetgeen door Nederland tot stand was gebracht in de koloniën, anderen vonden de tentoonstelling niet eerlijk genoeg over de mankementen van het Nederlandse koloniale bestuur. En waar de één meende dat de tentoonstelling ten onder ging in een "etnografische lawaaisaus", daar zocht een ander tevergeefs naar waardevolle etnografische aanwinsten.

Voor een groot deel zijn deze tegenstrijdigheden terug te voeren op de verschillende belangen en interesses van de besprekers. Zo keken de hoogleraar plantkunde en voormalig directeur van het proefstation voor de suikerindustrie in West-Java (Tegal) F.A.F.C. Went en de eerder genoemde M.Greshoff, farmacoloog en onderdirecteur van het Koloniaal Museum in Haarlem, om begrijpelijke redenen naar het economisch nut van de tentoonstelling. Daarom stoorden zij zich - getuige hun verslagen voor respectievelijk *De Gids* en *De Indische Gids* - aan de overheersend oudheidkundige en wetenschappelijke indruk die deze bij hun achterliet, door de centrale plaats van de tempel en de gewichtige *Guide* en bibliotheek. Deze waren interessant voor "ernstige mensen", aldus Went, "maar hoeveel ernstige bezoekers vindt men op een tentoonstelling?" Naar zijn idee had de Nederlandse organisatie zich te weinig rekenschap gegeven van de functie en betekenis van een wereldtentoonstelling en van het publiek dat hierop afkwam. Daarom stoorde hij zich net als Greshoff aan de opvallende onopvallendheid van 'Nederland' te Parijs. De belofte van beterschap op het Trocadéro - zoals dagbladen die hun lezers hadden voorgehouden - bleef

wat hem betreft uit. Door een te grote concentratie op een "caractère scientifique" en bescheiden eerlijkheid beging de organisatie naar zijn idee een grote vergissing: "Hoewel wij Nederlanders van nature afkeerig van reclame zijn, neemt dit toch niet weg dat er gevallen zijn, waar reclame gemaakt *moet* worden, en dat wel in het bijzonder op een tentoonstelling."

Went lette vooral op de manier waarop de export – op de eerste plaats suiker – in beeld was gebracht. En dat viel tegen: door de gebrekkige verlichting in het noordelijke paviljoen was de inzending over de rietziekten van 'zijn' voormalige proefstation en die van de Plantentuin nauwelijks te zien. Van de uitvoerartikelen zou de bezoeker geen goed beeld krijgen, omdat deze alleen in grafische tabellen voorkwamen. Dit was voor de wetenschapper wellicht interessant, maar voor "99,9 % der bezoekers" niet. De exportartikelen in het zuidelijk paviljoen, opgesteld in hun eigen verpakking, vielen evenmin op, terwijl de expositie over de Ombilinkolen juist weer te veel aandacht trok. Als rechtgeaarde plantkundige viel Went ten slotte over het feit dat de inheemse industrie wél goed vertegenwoordigd was, maar het landbouwbedrijf niet.

Ook Greshoff kon voor het Hindoe-Javaanse "panthéon" (de oudheidkundige vertoning) weinig waardering opbrengen. Volgens hem was daardoor "de geheele Nederlandsch-Indische afdeling zoo sereen-verheven gehouden, zoo koud, zoo kleurloos!" Hij bezocht de tentoonstelling en enkele congressen om de zaken van het museum behartigen; hij gaf toe daarbij te zijn aangetrokken door *La Ville Lumière*. Op persoonlijk verzoek van Rouffaer zocht hij bovendien op de verschillende koloniale afdelingen naar "Batiks".¹²⁶ Hij richtte zich in zijn verslag voor *De Indische Gids* tot een algemeen (Nederlands) publiek. Voor Greshoff ging de oudheidkundige overdaad ten koste van "de *rest*, dat is: voor het nu levend en voor welvaart strijdende Nederlandsch-Indië, voor zijne industrie, en wat er mede samenhangt." En wat de tentoonstellingsorganisatie op dat punt wel gedaan had, gebeurde naar zijn idee met gebrek aan kennis, werd weggestopt of zo ver uit elkaar geplaatst dat men er niet wijs uit werd. Wat er wel aan nieuwigheid was (het werk van de landsdrukkerij in Batavia, het gouvernementsboswezen) verstoorde nu de indruk van het "Panthéon Hindou-Balinois." Waar een zakelijk commissaris ontbrak, was de bibliothecaris een nitwit en de *guide* ingeblikte geleerdenkennis, een "hilarische mislukking in polderfrans."¹²⁷

In de commentaren van Went en Greshoff is de stem hoorbaar van de ontwikkelingswerker die het beter weet, *avant la lettre*, tekenend voor de Ethische tijdgeest. De onafhankelijke geest Scheltema was ambivalent in zijn oordeel. Voor hem was deze vertoning ook een middel tot zelfkritiek. Net als Went meende hij dat de tentoonstellingsorganisatie zich bij haar wijze van opstellen, bijvoorbeeld over "het inlandsche onderwijs" soms verkeken had op "de tentoonstellingsbezoeker [...] in doorsnee niet iemand die zich, zonder bepaalde aansporing, aan diepgaande studie bezondigt." Hij zag vele gemiste kansen op het gebied van lering.¹²⁸ Daarnaast gaf het wél getoonde naar zijn idee een wel erg rooskleurig beeld van het koloniale bestel in

Nederlands-Indië: niet verbeeld waren de dure en slechte post- en telegraafverbindingen, het pachtstelsel, en het zoutmonopolie - al lange tijd doornen in zijn ogen.¹²⁹

Hekelde Scheltema via de tentoonstelling aspecten van de Nederlandse koloniale politiek, de koloniale verhouding en de éénheid van Nederlands-Indië als zodanig bestreed hij niet. In het zuidelijk paviljoen, "[...]den inlander minder in zijn verhouding tot nederlandsch ambtenaar en nederlandsch "particulier" toonend dan in eigen kring" mistte hij bij de inheemse kunstnijverheid een overzicht van de verschillende klederdrachten, zoals hij die gezien had bij andere koloniale afdelingen. Hiermee was de evidente eenheid van Nederlands-Indië in al zijn verscheidenheid in één oogopslag gevangen.¹³⁰ Wellicht in dit kader miste Scheltema bovendien de levende typen der inheemse bevolking van Nederlands-Indië.¹³¹ Uiteindelijk combineerde Scheltema zelfkritiek met trots, juist over de Nederlandse bescheidenheid (of gewoonheid). In tegenstelling tot Went gaf hij de Nederlandse koloniale commissie een pluimpje omdat zij uit de Sumatraanse paviljoens reclame had weten te weren. "In onze koloniale afdeling geen speculatie op de beurs van het publiek, gelijk bijvoorbeeld in het britsch-indisch paviljoen [...] geen *effecthascherei* als in het panorama van Madagascar; geen theatraal poseren als in het panorama Marchand; geen zelfverheerlijking als in IndoChina."¹³²

Het onderwetse van het inheemse heden

Wat het tegenstrijdige oordeel over de hoeveelheid vertoonde etnografie betreft speelde niet alleen het eigenbelang der critici een rol, maar ook een verandering in de etnografische interesse. In de ogen van moderne ondernemers onder de commentatoren was er sprake van "overlading" door etnografische voorwerpen op de meeste koloniale afdelingen. Greshoff sprak in dit verband van de "ethnographische lawaaisaus" (in Congo). Vanuit zijn ondernemersvisie had hij een geheel eigen opvatting van etnografie (namelijk dood) ten opzichte van de natuurwetenschap (levend en productief). Zijn uitgangspunt en referentiekader was het Koloniaal Museum dat, in zijn bewoordingen, hoofdzakelijk was opgezet als een "*productenmuseum*" op natuurwetenschappelijke grondslag. Het had zich in eigen sfeer kunnen ontwikkelen en anticipeerde op de wisselende behoeften op koloniaal gebied. "Voor een wereldwedstrijd op koloniaal-industrieel gebied zijn deze relictten inderdaad van te weinig betekenis: zij zijn dood en hebben niet veel meer uit te staan met het heden, en nog minder met de toekomst van een land of van een kolonie. Ik voor mij zie daar liever één goed landbouwproduct, dan een dozijn min of meer vieze afgodsbeeldjes, die immers door de zending toch hoe eer hoe beter *hors de saison* geraken."¹³³

Een verslaggever van de *Indische Mercur* was eveneens van mening dat de koloniale inzendingen op deze wereldtentoonstelling ten onder gingen in een etnografisch museum, waar ze - merkwaardig genoeg - naar zijn idee in 1878 en 1889 nog hoofdzakelijk bestonden uit producten van cultuur, handel en nijverheid. Door zijn smaakvolle inrichting mocht dit museum weliswaar publiek lokken, maar de handelsbelangen kwamen hierdoor in het geding. In zijn algemene

kritiek op de koloniale afdeling speelde deze verslaggever ook een ethisch besef parten. Met opluchting constateerde hij dat Nederland deze keer het levende dorp had weggelaten. Frankrijk zondigde in dit opzicht wel, en de *Indische Mercur* achtte dit, met een zweempje zelfgenoegzaamheid, het toppunt van uitbuiting. "Die groote menigte inlandsche bewoners van haar koloniën, zij moge het groote publiek vermaken, zij zelve winnen er niet bij." Deze verslaggever leek met zijn kritiek ontvankelijk voor de associatiegedachte. "Zulk een aanraking van Oostersche elementen met het Westen heeft nooit goede vruchten gedragen; zij worden gedemoraliseerd en de indruk die zij medebrengen is geen gunstige, ook niet op hun omgeving."¹³⁴

Het zal weinig verbazing wekken dat de beroepsantropoloog een heel ander idee had over het etnografisch onderdeel van de werelddtentoonstelling. In oktober en november 1900 bezocht J.D.E. Schmeltz, directeur van het Rijks Etnografisch Museum te Leiden de werelddtentoonstelling om zich als museumafgevaardigde op de hoogte te stellen van de etnographische (en archeologische) voorwerpen daar.¹³⁵ In zijn regeringsverslag stelde Schmeltz mismoedig vast dat deze in aantal veel minder vertegenwoordigd waren dan in 1889, en dat bovendien de jacht op koopjes van directeuren van vergelijkbare instellingen in het buitenland gegroeid was, en dus de concurrentie. Op de Nederlandse koloniale afdeling telde Schmeltz "ten hoogste 1500" etnografische voorwerpen. Daarvan achtte hij de wajang en topengspelen van de susuhunan van Soerakarta en de veelkleurig beschilderde beelden van Bali het interessantst. Overigens vond hij de wijze van opstellen hier gedachteloos en te weinig instructief: "in haar geheel kon ook deze tentoonstelling, voor zover het de volkenkundige voorwerpen betreft, niet meten met die in 1883 te Amsterdam." Voor Schmeltz, net als voor Scheltema, dienden etnografische voorwerpen uit Nederlands-Indië de bestaande, vanzelfsprekende éénheid van Nederlands-Indië in haar verscheidenheid te representeren. En dat was naar zijn idee niet gelukt: "Een beeld van het leven der verschillende volksstammen in Ned. Indië verkreeg men [...] in geen deele; immers geheele eilanden, te beginnen met Borneo, waren in't geheel niet, en van andere, b.v. van Sumatra, was een groot gedeelte der bewoners niet in de tentoongestelde verzamelingen vertegenwoordigd."

De verandering in de etnografische interesse blijkt als we vaststellen dat Schmeltz op de werelddtentoonstelling niet alleen speurde naar voorwerpen uit het dagelijks leven van verre gekoloniseerde bevolkingsgroepen (op het Trocadéro, of de Nederlandse koloniale afdeling), maar ook naar die van Europeanen elders op het terrein. Hij had de hele tentoonstelling afgestruind en vond overal wel iets vermeldenswaardig.¹³⁶ Dit duidt op een veranderende cultuuropvatting ten opzichte van die van 1883 en 1889: de cultuur van de 'andere' overheerste volken werd hier nog steeds opgevat als anders, maar nu als een onderdeel van één grote menselijke beschaving, waarvan de Europese culturen ook deel uitmaakten. Dit universele

cultuurbeeld botste overigens niet met het zelfverzekerde ideaal van actieve ontwikkelingsdrang van de ondernemers. Maar in hun perspectief was etnografie irrelevant.

8. Conclusies: het mankement van ontwikkelingsdrang en de winst van behoudzucht

De kritiek dat de Nederlandse koloniale afdeling niet modern of actueel genoeg was, paste paradoxaal genoeg bij de boodschap van moderne ontwikkeling die de tentoonstellingsmakers wel degelijk wilden overbrengen. Op het gebied van zowel de economie als van onderwijs en zorg viel natuurlijk altijd meer te doen. Juist wat het laatste betreft bevond het koloniale beleid zich in een formulerende, zoekende fase. Het was om die reden dan ook niet zo vreemd dat zaken zoals onderwijs alleen op papier aanwezig waren - schijnbaar als bewijs van de nagestreefde eerlijkheid en van goede bedoelingen. Dat de moderne boodschap niet overtuigend overkwam komt wellicht ook voort uit het feit dat de organisatie klaarblijkelijk niet goed wist hoe deze overtuigend te brengen. Was het omdat zij tegelijkertijd deugdzaam wilde zijn? Of omdat zij eigenlijk geen duidelijke houding kon formuleren over het bijzondere, superieure, vooruitstrevende van het Nederlandse koloniale beleid? Of kwam het door de enige duidelijke beslissing: het centraal stellen van de Hindoe-Javaanse kunstwerken? Waarschijnlijk had Scheltema gelijk: het was "onwillekeurig geschied; daarom te meer tekenend."¹³⁷ Er ontbrak een éénduidige koloniale beleidslijn als model voor deze vertoning, omdat er nu eenmaal te veel verschillende belangen hadden meegespeeld.

In de besproken commentaren op de Nederlandse koloniale afdeling komt een schijnbare botsing van geesten aan het licht. De roep om méér verandering (hoofdzakelijk in economische zin, minder op het gebied van zorg en onderwijs) viel echter probleemloos te combineren met behoudzucht van het oude en schone van de Hindoe-Javaanse beschaving. De geuite bewondering hiervoor valt in het geheel der commentaren het meest op. Wat was hiervan de betekenis?

Door het warm onthaal dat de producten van de Hindoe-Javaanse beschaving in Parijs kregen scoorde Nederland in 1900 opnieuw met zijn koloniale afdeling. Zij het ditmaal vermoedelijk bij een select gezelschap, en dan vooral als een verheven, serieuze zaak. 'Echte' deskundigen konden zich niet vinden in het "suikerbakkersdingsigheidje" dat hier te berde werd gebracht. Maar eigenlijk bevestigt dit alleen maar het ontzag dat zij voelden voor de 'authentieke' of 'echte' oud-Javaanse kunst- en beschavingsvormen. Uit het geklaag over het effectbejag, over de gepopulariseerde presentatie van de oudheid, de etnografie en de wetenschap, spreekt de groeiende kloof tussen lering en vermaak, typerend voor de werelddtentoonstelling van 1900. De wetenschap was vele stappen verder gekomen (omhoog), of stelde zich althans als zodanig verheven op, terwijl de werelddtentoonstelling meer toenadering zocht naar de massa (omlaag).¹³⁸

Waarover ging nu die belangstelling voor de Hindoe-Javaanse oudheid? Afgaande op de bovenstaande besprekingen lijkt deze te bestaan uit een mengeling van nationalistische sentimenten (deze kunst hoort bij ons) en daarnaast een oprecht, diep ontzag voor de werken die de Hindoe-Javaanse beschaving had nagelaten. Dat respect betrof voor een deel de oudheid ervan. Dit haakte in op de bestaande wetenschappelijke speurtocht naar de oudheid en oorsprong van de Europese beschaving. De fascinatie richtte zich echter ook op de kunstvorm - die sommige critici als klassiek definieerden - en de daaraan verbonden legenden. Door de lovende woorden heen valt daarbij een romantische hang te lezen naar tijdloze zuiverheid en oerdeugdzaamheid. Al met al kwam de waardering, net als in 1889, voort uit het besef van het anders-zijn. Kunnen we op grond van deze motieven nu vaststellen dat de geuite oudheidkundige belangstelling een instrument was van koloniale staatsvorming of van cultureel imperialisme, zoals Anderson en Said het willen zien? Het lijkt er op dat deze belangstelling (net als in 1889) in ieder geval ook een commentaar was op de als vluchtig en vlak ervaren verworvenheden van de westerse moderne beschaving. De nieuwsgierigheid ging deze keer echter verder.

De lof voor de oudheidkundige presentatie op de Nederlandse koloniale afdeling heeft een dubbele bodem. Enerzijds is de waardering voor culturele uitingen van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië belangrijk opgeschoven. De aandacht was van etnografie, verbeeld door het pittoreske dorp en de exotische nijverheid van 1883 en 1889, naar de oudheid verplaatst. De belangstelling was serieuzer geworden, meer gemeend, en wetenschappelijker, dan de uiteindelijk toch oppervlakkige aandacht die het publiek van 1889 getoond had voor *le village Javanais*. In 1900 werd het bijzondere van deze andere cultuur voor het eerst daadwerkelijk erkend, zelfs dieper en hoogstaander bevonden dan veel van wat de wereldtentoonstelling verder te bieden had. Zij was de moeite van serieuze studie waard. Het effect dat haar vertoning teweegbracht was minder acuut dan in 1889, maar van langere duur. De *coming out* van de Indische archeologie in 1900 kon het begin zijn van het serieus willen nemen van de 'andere' cultuur.

Aan de andere kant was er ook sprake van verlies. Candi Sari was veel minder populair dan de Javaanse danseressen van 1889. Oude tempelkunst was nu eenmaal minder sensationeel dan een levende mensenshow. In de verslagen van 1900 kon de chique tempelvertoning nog zo'n succes worden genoemd, het bezoekersaantal vertelt iets anders. Dat laatste is veelzeggend, omdat de tentoonstellingsorganisatie ten tijde van de koloniale vertoning van 1889 het aantal bezoekers van de kampong destijds juist als het bewijs van haar succes beschouwde. En bezoekersaantallen schijnen er nog steeds toe te doen op wereldtentoonstellingen.¹³⁹